

WO'ZBEKSTAN RESPUBLİKASI' JOQARI' HA'M WORTA ARNAWLI'
BİLİMLENDİRİW MİNİSTRLİĞİ
BERDAQ ATI'NDAG'I' QARAQALPAQ MA'MLEKETLİK
UNİVERSİTETİ

QARAQALPAQ FILOLOGIYASI FAKULTETI

QARAQALPAQ TİL BİLİMİ KAFEDRASİ'

_____ Fakultet dekani':
«_____» f.i.k Q.Turdibaev
_____ 2013 .

«Qaraqalpaq filologiyasi'» Bakalavr bag'dari' 4 - kurs studenti
Annaqurbanova Arunanin' «Berdaqtin' «Qulen bolis» poemasinin
wo'zgeshelikleri temasindag'i'

PİTKERİW QA'NİGELİK JUMI'SI'

Jaqlawg'a ruxsat berildi
«Qaraqalpaq til bilimi» kafedra
basli'g'i' akad. Prof.
M.Qudaybergenov

Ilimiy basshi': prof. SH.Abdinazimov

«_____» _____ 2013.

Ma'mleketlik attestaciya komissiyasi'ni'n'
QARARI:

Qaraqalpaq filologiyasi Bakalavr bag’dari’ 4-basqi’sh studenti
 Annaqurbanova Arunanin’
 temasindag’i’ pitkeriw qa’nigelik jumi’sina

«_____» ball qoyi'lsi'n

MAK basli'g'i'

MAK orinbasari'

MAK ag'zalari'

[illegible]

MAZMUNI

K I R I S I W	1
«Qu'len boli's» poemasi'ni'n' izertleniwi	6
I BAP. BERDAQTI'N' «QU'LEN BOLI'S» SHI'G'ARMASI'NI'N' LEKSIKALI'Q WO'ZGESHELİKLERİ.....	15
I.I.Tu'rkiy so'zler qatlami'	15
Adam mu'shelerin h'a'm tuwi'sqanli'q qari'm-qatnasti' bildiretug'i'n so'zler.....	15
Siyasiy ja'miyetlik so'zler	16
Jer-suw atamalari'	18
Uri'w, xali'q atamalari'	20
Menshikli adam atlari'	26
A'skeriy tu'siniklerdi bildiretug'i'n so'zler	33
Xojali'q buyi'm atamalari'	34
Mal sharwashi'li'g'i'na baylani'sli' so'zler	36
O'simlikler du'nyasi'na baylani'sli' so'zler	37
Ta'biyat qubi'li'slari', aspan deneleri, geografiyali'q wobektlerdi, waqi'tti' wo'lshem birligin bildiretug'i'n so'zler	38
1.2. Basqa tillerden kirgen so'zler qatlami'	39
Arab-parsi' tillerinen kirgen so'zler.....	39
Ori's tilinen kirgen so'zler.....	42
II BAP. BERDAQTI'N' «QU'LEN BOLI'S» SHI'G'ARMASI'NI'N' GRAMMATİKALI'Q QURI'LI'SI'	43
Atli'q.....	43
Kelbetlik	44
Sanli'q.....	46
Almasi'q	47
Feyil	49
Ra'wish.....	53
Ko'mekshi so'zler	53
J U W M A Q	56
PAYDALANI'LG'AN A'DEBİYATLAR	58

K I R I S I W

Qaraqalpaq xalqi'ni'n' ma'deniy turmi'si'nda XIX a'sir ayri'qsha iz qaldi'rg'an da'wir boldi'. XIX a'sirde qaraqalpaq xalqi'ni'n' Xorezm woypati'na-ata ma'kani'na qayta worali'p kelip wornalasi'wi' xalqi'mi'zdi'n' ko'shpeli turmi's qa'lpinen woti'ri'qshi' xali'qqa aylani'wi'nda, si'rtqi' jawgershilikten quti'li'wi'nda u'lken a'h'miyetke iye boldi'.

Bul da'wirde qaraqalpaq xalqi'ni'n' ma'deniy wo'mirinde de ko'plegen jan'ali'qlar payda boldi'. Da'slepki meshit h'a'm medreseler ashi'ldi'. Wolarda qaraqalpaq balalari' sawat ashi'p, xat tani'p, xali'qti' sawatlandi'ri'w isleri jolg'a qoyi'ldi'. Bardamli' xojali'qlardan shi'qqan ayi'ri'm qaraqalpaq jaslar' Xiywa, Buxarag'a bari'p woqi'wi'n dawam yetti. Bul da'wirdegi meshit h'a'm medreseler diniy woray boli'w menen birge ma'deniyatti'n' da worayi' boldi'. Meshit h'a'm medreselerdi pitkerge h'a'm woqi'g'an adamlardi'n' ko'pshiligi wo'z zamani'ni'n' sawatli', bilimli h'a'm ma'deniy da'rejesi joqari' adamlari' boldi'. Bug'an mi'sal, retinde XIX a'sirdegi qaraqalpaq klassikali'q a'debiyati'ni'n' biyik shi'n'i' A'jiniyaz h'a'm Berdaq babalari'mi'zdi' wolardi'n' do'retken a'jayi'p miynetlerin ko'rsetsek boladi'.

Berdag babami'zda Qaraqum iyshan medresesinde woqi'p teren' bilim aladi'. Worta Aziyali'q tu'rkiy a'debiy tilinde jazi'lg'an ko'rkem a'debiy shi'g'armalardi' u'yrenedi. Sonli'qtanda, Nawayi'dan sawat ashti'm, Fizuliydan du'rler shashti'm, Maqti'mqi'li'ni' woqi'g'anda, kemis barma begler wonda» dep jazadi'.

Berdag babami'z wo'zinin' do'retiwhiliginde qaraqalpaq xalqi'nda buri'nnan qa'liplesken ko'rkem shi'g'arma do'retiwindegi awi'z yeki xali'q do'retpelerinin' da'stu'rlerin dawam yetken h'alda, Nawayi', Fizuliy, Maqti'mquli' wo'z shi'g'armalari'n do'retken Worta Aziyali'q tu'rkiy a'debiy tildin' da'stu'rlerin sheberlik penen paydalang'an. Wol Worta Aziyali'q a'debiy tilde tu'rkiy xali'qlari'ni'n' ko'p a'sirlik ma'deniy bayli'qlari'ni'n' ja'mlengenligin, pikirdi ko'rkemlep bayanlawdi'n' ko'p a'sirlik ta'jiriybeden

wo'tken u'lgileri bar yekenligin sezdi.

Berdaq babami'z do'retken «Aydos biy», «Aydos baba», «Ernazar biy», «Amangeldi», «Aqmaq patsha», «Shejire», «Xorezm», «Ra'wshan», «Erkebay» poemalari' h'a'm teren' ma'nili, ko'rkemligi joqari' ko'p sanli' qosi'qlari' tilinde usi' yeki da'stu'rdin sa'wlelengenin ko'remiz.

Berdaq babami'zdi'n' qi'zi'l imperiya da'wirinde di'qqattan shette qali'p kiyati'rg'an shi'g'armalari'ni'n' biri «Qulen boli's» boli'p tabi'ladi'.

«Qu'len boli's» poemasi' shayi'rdi'n' tariyxi'y shi'g'armalari'ni'n' biri yesaplanadi'. Bul poema bir ma'rtebe 1950-ji'li shayi'rdi'n' toli'q shi'g'armalar ji'ynag'i'nda ja'riyalandi'. Ha'zirgi wakqi'tta Wo'zbekstan Respublikasi' Ilimler Akademiyasi' Qaraqalpaqstan bo'limi N.Da'wqaraev ati'ndag'i' til h'a'm a'debiyat instituti'ni'n' qol jazbalar fondi'n'da «R-120. Berdaqti'n' ja'riyalanbag'an shi'g'armalari' 1630 shifri'» menen saqlanatug'i'n nusqa sol 1950-ji'li ja'riyalang'an nusqag'a sa'ykes keledi. Bul nusqa 42-58 betlerde berilgen. Son'i'na «X.Rambergen»-dep ko'rsetilgen Sog'an qarag'anda bul nusqani' Ram shayi'r jazi'p alg'an boli'wi' kerek. I.T.Sag'itov «Qaraqalpaqstan yekonomika h'a'm ma'deniyat instituti'ni'n' folklor fondi'n'dag'i' da'slepki qol jazbalardi' tekserip qarag'ani'mi'zda «Xorezm», «Shejire», «Asqar biy», «Qu'len boli's» shi'g'armalari' Qarabay Ermanovti'n' jazi'p alg'an kol jazbalari'nda g'ana bar yekenligi ani'qlandi'»¹ dep mag'li'wmat beredi.

Bul 1630-shifrlı' nusqa ko'lemi jag'i'nan 102 kuplet yag'ni'y 408 qosi'q qatari'nan ibarat. Quri'li'si' jag'i'nan u'sh bo'limge aji'rati'p qapawg'a boladi'. Birinshi bo'lim «Shi'n'g'i's xanni'n' Xorezmdi jawlap ali'wi'nan baslap, Nag'aday biy, woni'n' balalari', aqli'qlari', a'sirese Qu'len boli'stn' ata teginin' kelip shi'g'i'wi'n ta'riyplew ushi'n Elbari's xan Ag'adil atali'q, Adina atali'qti'n' tariyxi', Elbari's xanni'n' qi'zi'nan „xantekli" nin' tuwi'li'wi', woni'n' inileri, balalari'ni'n' ta'riypi, Qu'len boli'sti'n', tuwi'lg'ani'na shekemgi waqi'yalar“ bayanlang'an. Bul bo'limdegı h'a'r bir kuplet qosi'q „bolg'an yemes“ redifi menen juwmaqlani'p woti'rg'an.

Ekinshi bo'limde Qu'len boli'sti'n', ta'riypi, woni'n' jayi'ni'n' ta'riypi,

¹ И.Сағитов. Бердақтың творчестовосы. -Нөкис, 1958, -110-113-б.

du'nya-mu'lkinin' ta'riypi, Qu'len boli's jaratqan a'jayi'p bag'di'n' ta'riypi berilgen. Bul bo'limdegi h'a'r bir kuplet qosi'qta «Qu'len boli's» so'zleri menen juwmaqlang'an.

U'shinshi bo'limde, buri'n wo'tken tariyx'i'y a'psanali'q adamlar, talantli' so'z sheberleri Jiyrenshe, Ku'nxoja, A'jiniyaz, Zuxaq, Qarun bay, G'o'rug'li', Maqtumquli', Shirazi', Alisher Nawayi', Shermuxammed Munis, shayxi' Abibulla x.t.basqalardi'n' ta'riypi berilgen. Bul bo'limdegi h'a'r bir kuplet qosi'qta «Qu'len boli's» so'zleri menen juwmaqlang'an.

«Qu'len boli's» poemasi'ni'n' bunnan basqa ja'ne bir nusqasi' bar. Bul nusqa 1962-ji'li' Wo'zbekstan İlimler Akademiyasi' Qaraqalpaqstan bo'liminin' N.Da'wqaraev ati'ndag'i' tariyx, til h'a'm a'debiyat instituti'ni'n' tariyx sektori'ni'n' ilimiy xi'zmetkreelri ta'repinen Taxtako'pir rayoni' Frunze ati'ndag'i' sovxozini'n' aymag'i'nan yeski mazar ishinde shashi'li'p ati'rg'an qag'azlar arasi'nan tabi'lg'an. Bul nusqani' tariyx ilimlerinin' kandidati' M.Tilewmuratov wo'zinin' 1967-ji'lg'i' «Berdaq shi'g'armalari'-tariyx'i'y derek si'pati'nda» miynetinde ken' tu'rde paydalandi'.²

«Qu'len boli's» poemasi'ni'n' izertleniwi

Berdaqti'n' «Qu'len boli's» poemasi' woni'n' yen' az izertlengen shi'g'armalari'nan boli'p yesaplanadi'. «Qu'len boli's» poemasi' tek bir ma'rtebe 1950-ji'li' ja'riyalang'ani'n joqari'da aytqan yedik. Poema ja'riyalang'annan keyin aradan u'sh ji'ldan son' A.Savitsskiydin' Tashkentte «Zvezda Vostoka» jurnalini'n' 1953-ji'lg'i' 12-sani'nda, 1954-ji'lg'i' 1-2 sanlari'nda «İz karakalpaksкого dnevnika» degen ko'lemli maqalasi' ja'riyalandi'. Avtor wo'zinin' bul maqalasi'nda Berdaqqa Xiywa xanlari'n, u'stem klass wa'killerin ji'rlag'an shi'g'armasi' dep «Qu'len boli's» poemasi'n da ko'rsetedi. Shayi'rdi'n' dinshilligin da'lillew ushi'n woni'n' poemalari' h'a'm qosi'qlari'ndag'i' «alla talla», «quday», «pir» so'zleri jumsalg'an qatarlari'nan mi'sallar keltiredi.

Bul da'wirdegi h'a'm bunnan keyingi ilimiy izertlew jumi'slari' menen

² М.Тилеўмуратов Бердақ шығармалары-тарийхый дерек сыпатында. Қол жазба 1967, 203-бет.

tani'si'p qarag'ani'mi'zda ilimpazlar «Xorezm» h'a'm «Qu'len boli's» poemalari' Berdaqti'n' qa'lemine tiyisli yemes usag'an pikirlerdi aytqani'ni'n' gu'wasi' bolami'z.

50-60 ji'llardag'i' ilimiy-izertlew jumi'slari'na ta'n bolg'an tiykarg'i' bag'darlardi'n' biri-bul Berdaqti'n' a'debiy miyraslari'n milletshilik repressiya batpag'i'nan qutqari'p qali'w ushi'n waqi'tsha bolsa da shayi'rdi'n' ayi'ri'm shi'g'armalari'nan waz keshiwge, Berdaqteki yemes dep da'lillewlerge umi'ti'li'wlar, sonday-aq, dinshillik batpag'i'nan qutqari'w ushi'n XX a'sirdin' ateistleri qatari'na shekem ten'lestiriw tendentsiyalari' bolg'ani'n ko'riwge boladi'.

Solay yetip, Berdaqti'n', «Qu'len boli's» poemasi' ja'riyalanar ja'riyalanbastan-aq repressiyag'a ushi'radi'. Wol tuwrali' arnawli' izertlew jumi'si' ju'rgizilmedi. Woni'n' ati' tek ayi'ri'm ilimpazlardi'n' miynetlerinde tilge ali'ndi'.

O'zbekstan Ilimler Akademiyasi'ni'n' xabarshi'-ag'zasi' I.T.Sag'itov wo'zinin' «Sah'ra bu'lbili» miynetinde Berdaqti'n' «Qu'len boli's» degen tariyx'i'y da'stanli'q shi'g'armasi' bar yekenligin ko'rsetedi.³ Ha'tte 80-jil'lardi'n' son'i'nda belgili Berdaqteni'wshi' ilimpaz, filologiya ilimlerinin' doktori', prof. A'.Paxratdinov wo'zinin' «Berdaq shayi'rdi'n' da'stanli'q shi'g'armalari'» degen ko'lemli miynetine «Qu'len boli's» poemasi'n kirgizbeydi h'a'm I.Sag'i'tovti'n' joqari'dag'i' mag'li'wmati'na qarsi' shi'g'adi'. «Bizin' bug'an qosi'lg'i'mi'z kelmeydi. Wo'ytkeni, shayi'r Qu'len boli's h'aqqi'nda da'stan jazg'an yemes, al wol tuwrali' wo'tkir satirali'k qosi'q jazg'an. Ha'zirge shekem Berdaqti'n' «Qu'len boli's» degen da'stani' tabi'lg'an yemes»-dep jazadi'.⁴

Ko'lemi 66 kupletten ibarat «Ra'wshan» poemasi'n, ko'rkemlik da'rejesi anag'urli'm to'men «Erkebay» poemasi'n da'stanli'q shi'g'armalardi'n' talabi'na juwap beredi dep yesaplag'an bul ilimpazdi'n' ko'lemi 400 qatardan aslam, bir yemes, yeki qol jazba nusqasi' N.Da'wqaraev ati'ndag'i' institutti'n' qol jazba fondi'n'da saqlanatug'i'n «Qu'len boli's» poemasi'n tabi'lmadi' dep tasti'yi'qlawi' tu'siniksiz.

³ И.Сағитов. Саҳра бўлбили. –Нөкис.: 1974, 228-235 бетлер

⁴ Ө.Пахратдинов. Бердақ шайырдың дәстанлық шығармалары, -Нөкис 1987. 14 бет.

Berdaqti'n' «Qu'len boli's» poemasi' boyi'nsha xo'zirge shekemgi jumi'slardi'n' ishinde tariyxshi' M.Tilewmuratovti'n' izertlewlari tiykarg'i' wori'ndi' iyeleydi. Wol wo'zinin' 1967-ji'li' qorg'alg'an «Berdaq shi'g'armalari'-tariyx'i'y derek si'pati'nda» dep atalatug'i'n kandidatli'q dissertatsiyasi'nda «Qu'len boli's» poemasi'ni'n' Berdaqti'n' qa'lemine tiyisli yekenligin ko'rsetiw menen birge, qaraqalpaq xalqi'ni'n' tariyx'i'n izertlewde bul poema bah'ali' mag'li'wmatlar beretug'i'ni'n' tasti'yi'qlaydi'.⁵ M.Tilewmuratovti'n' «Qaraqalpaq poeziyasi'-tariyx'i'y derek» dep atalatug'i'n ko'lemli izertlewinde de «Qu'len boli's» poemasi' ken' tu'rde izertlengen.⁶

Song'i' waqi'tlari' a'debiyatshi' ilimgazlarda bul poemani'n' da'stanli'q shi'g'arma yekenligin ta'n ala basladi'. Filologiya ilimlerinin' kandidantlari' I.O'tewliev, P.Allambergenovalardi'n' «Berdaqti'n' «Qu'len boli's» da'stani' h'aqqi'nda»-degen maqalasi' ja'riyalandi'.

Biraq bizin' ushi'n yen' basli'si' woni'n' janrli'q jaqtan qanday shi'g'arma yekenligi yemes, bay tillik mag'li'wmatlari' boli'p tabi'ladi'.

Berdaqti'n' «Qu'len boli's» poemasi' boyi'nsha bu'gingi ku'nge shekemgi izertlewlari qi'sqasha usi'llardan ibarat.

Berdaqti'n' bul poemasi'ni'n' basli' qah'armani' bolg'an. Qu'len boli's kim? Wol tariyxta bolg'an adam ba, yamasa ko'rkem wobraz ba? degen sorawlar kimdi bolsa da qi'zi'qti'radi'.

Berdaqti'n' «Qu'len boli's» shi'g'armasi' h'aqi'yqattan da qaraqalpaq xalqi'ni'n' tariyx'i'nda bolg'an adam tuwrali' tariyx'i'y shi'g'arma. Berdaq wo'zinin' poemalari'nda xalqi'mi'zdi'n' tariyx'i'nda belgili wori'ng'a iye Amangeldi, Aydos, Ernazar biy tuwrali' sol atamadag'i' poemalardi' do'retti. Usi'nday poemalari'ni'n' qatari'na «Qu'len boli's» poemasi'n jatqari'wg'a boladi', sebebi bul poema da tariyxta bolg'an, shayi'r menen zamanlas bolg'an adam tuwrali' jazi'lg'an.

Xali'q arasi'nda tarqalg'an, sonday-aq, Berdaqti'n' «Qu'len boli's» poemasi'ndag'i' mag'li'wmatlarg'a tiykarlansaq Qu'len boli'sti'n' wo'miri boyi'nsha to'mendegidey juwmaqqa keliwge boladi': Qu'len da'slepki waqi'tlari'

⁵ М.Тилеўмуратов. Произведение Бердаха-как источник по истории каракалпаков. –АКД, -Нукус, 1967.

⁶ М. Тилеўмуратов. Қарақалпақ поэзиясы-тарихый дерек. –Нөкис. 1994.

jarli'shi'li'qta jasag'an. Biraq ku'sh g'ayrati', miynetkeshligi arqasi'nda kem-kem bayi'g'an. Buni' to'mendegi qatarlardan ko'remiz;

Alardan son' Qu'len boldi',
Bayi'mag'a tapti' joldi',
O'zi de g'ayratli' boldi',
Biyg'ayrattan bolg'an yemes.
Qu'len ash boldi', toq boldi',
Ga'h'i bar boldi', ga'h'i joq boldi',
Aqi'ri' da'wlet baxt-qondi',
Hesh waqi't qor bolg'an yemes.
Biypa'h'imler awzi'n jappas,
Biyaqi'llar arg'a shappas,
Er qi'ynalmay du'nya tappas,
Maldi'n wo'zi kelgen yemes.

Informatorlardi'n' bergen mag'li'wmatlari' boyi'nsha, «Qu'len boli's bali'q awlap bayi'g'an».

Informator Qurbanazar Xojanazar uli' Qu'len 1873-ji'li' A'miwda'ryani'n' won' jag'ali'g'i' patsha Rossiyasi' ta'repinen jawlap ali'ng'annan keyin Rossiyani'n' Qazan h'a'm Worenburg qalalari'na shekem Qi'zi'l Wordani'n' u'sti menen bari'p bali'q apari'p satqanli'g'i', qaytarda wol jaqlardan za'ru'rli ji'li'm, aw h'a'm t.b. turmi'sli'q zatlardi' ali'p kelip sati'p kem-kem qurg'i'nlasqani' tuwrali' mag'li'wmat beredi.

Qu'len Qudayshukir uli' kem-kem bayi'p bayli'g'i' h'a'm iskerligi arqasi'nda A'miwda'rya muzafati'ni'n' Talli'q boli'sli'g'i'na boli's boli'p saylanadi'. Qu'len qaraqalpaqlardi'n' bir ja'miyetlik yekonomikali'q formatsiyadan yekinshisine yetip ati'rg'an da'wirinin' adami' yedi. Yag'ni'y wo'z wo'mirin tawi'sqan feodalli'q qatnaslar xali'qti' shennen ti's qi'ynap biyzar yetip jiberip yedi. Baylar qol asti'nda jumi's islegen yesiginde ju'rgen adamlarg'a wo'z waqti'nda h'aqi'si'n bermey, tek wo'lmes awqat ushi'n yezip jumsaytug'i'n yedi. Buni' Ku'nxojani'n' «On bes ji'l ju'rip ali'ng'an, Reyim ag'a bir yeshkim bar» degen qosi'q qatarlari' da da'lilleydi, yag'ni'y bir jalli'qqa 15 ji'l miynet yetiw

kerek bolg'an. Al, yendi Qaraqalpaqstanda kapitalizmnin' da'slepki ko'rinishlerinin' payda boli'wi', jan'a wo'ndirislik qatnaslardi'n' payda boli'wi' usi' Qu'lenler qusag'an baylar jasag'an da'wirge tuwra keledi.

Qu'len qusag'an baylar qol asti'nda islegen ku'nlikshilerdi h'a'r bir ku'nge jallap ali'p jumi's isletken.

Qu'len boli'sli'q da'wirinde wo'zi jerdi qa'lep, piship bir «a'jayi'p» jay saldi'radi'. Ku'nlikshilerdi jallaydi', wolarg'a h'a'r ku'ni keshte xi'zmet h'aqi'si'n beredi:

Bul tuwrali' poemadag'i' to'mendegi qatarlar mag'li'wmat beredi;

Jaydi' pishti jerdi qa'lep,
Ku'nlikshiler yetti talap,
Haqi'n berdin' aqsha sanap,
A'dil boldi'n' Qu'len boli's.
Qi'rq sadaq, toqpolattan,
Qol u'zbedin h'asi'l zattan,
Ha'r ku'nine bir manat,
Aqsha berdin' Qu'len boli's

Jumi'sti' jaqsi' islegen ku'nlikshilerge wo'z waqti'nda awqati'n berip, wolarg'a qarasqani', al jalqaw-h'ayyarlari'n azaplag'ani' to'mendegi qatarlardan ma'lim boladi':

Turdi'n' basi'nda taltayi'p,
Ja'nibek xanday shalqayi'p,
Diyxanni'n' qarni' qampayi'p,
Etke shi'qti' Qu'len boli's.
Neshe mi'n' tu'p ag'ash yektin',
Ku'nlikshige azap yettin',
Hayyarlari'n uri'p-so'ktin',
Qa'h'a'rlisen' Qu'len boli's.

Xali'q arasi'nda, Qu'len boli'sti'n', belgili da'rejede saqi'y adam bolg'anli'g'i', jol u'sti wo'tip barati'rg'an jolawshi'lar, jol u'sti qonaqlar ushi'n ba'rqulla qazani' qaynap turg'anli'g'i' tuwrali' mag'li'wmatlar bar. Poemadag'i'

qosi'q qatarlari' da buni' tasti'yi'qlaydi':

Alti' qabat miymanxana;
İzzetlersen ali'm kelse,
Ma'nin' bolmas gedey kelse;
Ta'rk bolmas shu'len qazani'n',
Ku'ndelikli Qu'len boli's.
Muazzin aytar azani'n,
Jayi'san' molla-xojani'n'..,
Yyin' boli's, biydin' ka'ni h'.t.b.

Poemada bayanlani'wi'na qarag'anda, Qu'len boli's saray kibi bir jay saladi', a'jayi'p bir bag' jaratadi'. Bul jaydi'n' ti'rnan'g'i' ma'rmer tastan qalanadi', qi'ri'q segiz wo'jiresi bar. Woni'n' 8 qabati' seyisxana, 14 qabati' g'a'llexena, 6 qabati' miymanxana, yeki qabati' digirmanxana, 2 qabati' juwazxana, 2 qabati' qarazxana boladi'. Wol jaratqan bag'di'n' qi'sqasha si'patlamasi' to'mendegishe: Bag'di'n' ishinde 700 tu'p aq terek, 2000 tu'p qara tal, 17 tu'p torang'i'l, 71 tu'p aq tal, 900 tu'p tog'ay tal, 600 tu'p shabdall, ju'zim, 300 shiye, 500 shi'nar, 1000 tu'pten aslam kelin barmaq, wo'kpe jiyde degen ju'zimmnin' sortlari', 30 tu'p g'oza, 1000 tu'p yerik, bulardap basqa da, alma, a'njir, anar, beh'i, badam h'.t.b. miywa ag'ashlari' bolg'an.

Berdaqti'n' «Qu'len boli's» poemasi'ni'n' a'h'miyetli ta'repi, bul poema XIX a'sirdegi qaraqalpaqlardi'n' diyxanshi'li'g'i', bag'manshi'li'g'i' boyi'nsha wog'ada bah'ali' mag'li'wmatlardi' beredi. Demek XIX a'sirde-aq joqari'dag'i' miywe ag'ashlari' qaraqalpaq jerlerinde jetistirilgen, wolardi' jetilistiretug'i'n atayi' diyxanlari'mi'z bolg'an.

Qu'len boli'sti'n' da'slepki waqitlari' progressiv ta'repleri bolg'ani' menen wol da wo'zi jasag'an ja'miyettin' ag'zasi', yel basqari'wshi' h'a'meldar. Sonli'qtanda kem-kem woni'n' xali'qti' yeziwi ku'sheyip baradi'. Aq patshani'n' tapsi'rmasi' menen xali'qqa ayawsi'z sali'qlar saladi'. Eldin' ishinde narazi'li'q ku'sheydi. Wol yeki mu'ddetke boli'sli'qqa saylani'p mu'ddeti tamam boladi'.

Aq patshag'a xi'zmeti menen jarang'an woni'n' miyneti bah'alani'p, wog'an Stanislav lentasi'ni'n' yekinshi da'rejeli gu'mis medali' beriledi. Bul

medal tuwrali' Berdaqti'n' poemasi'nda so'z bolmasa da poemani'n' jazi'li'w waqti' medal alg'ani'nan keyin da'wirge sa'ykes keledi. Wol u'shinshi mu'ddetke de wo'z bayli'g'i'ni'n' ku'shi menen saylawshi'lar menen sanaspay 1898-ji'li' boli's boladi'. Bul mi'na qatarlardan ko'rinedi:

Aq patshag'a dadi' jetti,
Sezd qurmay boli's yetti,
Da'wletiyar shi'g'i'p ketti,
Mun'a taqat qi'lg'an yemes.

Bul qatarlardan sezd shaqi'rmay Qu'lendi boli'sli'qqa saylag'ani' ushi'n Talli'q boli'sli'g'i'nda narazi'li'qti'n' ku'sheygeni «aq patshag'a» arzi' yetkeni ma'lim boladi'. Poema bul waqi'yadan buri'n jazi'lg'an.

Qu'len boli's narazi'li'q bildirgen won tog'i'z saylawshi'ni' h'a'r tu'rli mu'ddetlerge To'rtku'lge apari'p qamati'p jiberedi. Bul nah'aqtan qamalg'an won tog'i'z saylawshi' tuwrali' mag'li'wmat Qulmurat Qurbanali' uli'ni'n' «On tog'i'z» poemasi'nda berilgen. Bul ji'lg'i' tariyx'i'y waqi'yalar bi'lay bolg'an.

Aq patshag'a arza tu'skennen keyin 1899-ji'li' Shi'mbay uchastkali'q pristavi' Kornilov, Talli'q boli'sli'g'i'ni'n' basli'g'i' Qu'len Qudayshukurov h'a'm basqa da h'a'meldarlar menen Talli'q boli'sli'g'i'na kelgen. Bul jerdegi jasawshi'lar saylawdi'n' na'tiyjeleri menen kelispeytug'i'ni'n' bildirgen h'a'm wol saylawdi' qayta wo'tkeriwdi talap yetken. Bug'an Kornilov kelisim bermegen. Woni'n' sheshimi menen kelispegen 150-200 dey adam ko'terilis shi'g'arg'an. Wolar pristavti' uri'wg'a h'a'm boli'sti' wo'ltiriwge shaqi'rg'an. Bul tuwrali' usi' waqi'ttag'i' A'miwda'rya bo'liminin' basli'g'i' Galkin Tashkent qalasi'na telegramma jiberip, wonda 6-mart ku'ni Talli'q boli'si'ni'n' bir topar qaraqalpaqlari' pristavqa bag'i'nbay, qarsi'li'q ko'rsetip boli's basli'g'i'n awi'l aqsallari'n, pristav penen xi'zmet babi'nda birge kelgen basqa adamlardi' tayaqlag'ani'n h'a'm bul tuwrali' istin' sudqa berilgenin, wol jerde ta'rtip wornati'w ma'qsetinde Talli'q boli'si'na barati'rg'ani'n xabarlaydi'.

Sol ji'li' 28-marttan baslap bul is boyi'nsha is qozg'ali'p, sudqa berilip 19-adam 5-ay Petro-Aleksandrovskiy qalasi'nda qamawda boladi'.

Biraq ko'terilis jen'ilgeni menen Qu'len boli's worni'nan bosati'lg'an,

Shi'mbay bo'limi pristav basli'g'i' da xi'zmet worni'nan ali'ng'an.⁷ Solay yetip, Berdaqti'n' «Aq patshag'a dadi' jetti, Sezd qurmay boli's yetti»-degen mag'li'wmati' h'aqi'yqatli'q boli'p shi'g'adi'.

Qu'len boli'sti'n' boli'sli'qtan shi'qqannan keyingi wo'miri boyi'nsha mag'li'wmatlar joq. Biraq Berdaqti'n' usi' poemada berilgen mag'li'wmati' boyi'nsha wol uzaq jasag'an.

Qu'len seksen jasqa keldi,
Toqsan jasqa jetken yemes.

Berdag bul poemasi'nda Qu'len boli'sti' «dan'qi'n' joqari'dur shah'tan», h'a'm «h'esh bir jang'a kelmes ni'rqi'n», «Qi'zi'r ko'rgen Qu'len boli's» dep ko'termelep joqari' bah'a beredi. Izertlewshilerdin' pikirine qarag'anda, Berdaq qartayg'an shag'i'nda (Fappi' suwpi' biyshara wo'zim, bir ko'zim bar, yoq bir ko'zim., Jasi'm ulg'aydi' soraman', kem-kem qartayi'p baraman) ku'n ko'ris ushi'n Qu'len boli'sti' asi'ra ko'termelep maqtag'an, biraq Qu'len boli's i'layi'qli' sarpay jappag'annan keyin wo'zinin' «Bolg'an yemes» qosi'g'i'nda «Ha'm maqtap Qu'len boli'sti', ag'an' sarpay alg'an yemes»-dep jazi'lg'ani'n bildiredi.

Berdagti'n' «Qu'len boli's» poemasi'n qaraqalpaq til bilimi ko'z qarasi'nan izertlew a'h'miyetli ma'selelerdin' biri. Sebebi Berdaqti'n' bul poemasi' usi' waqi'tqa shekem til bilimi ko'z qarasi'nan izertlenbedi.

Poemani'n' tilinde qaraqalpaq tili tariyxı'n u'yreniwge qosi'msha mag'li'wmat beretug'i'n materiallar ko'plep ushi'rasadi'. Poemada turmi'sli'q leksikag'a, sonday-aq, diyxanshi'li'qqa baylani'sli', xalqi'mi'zdi'n' tariyxı'n u'yreniwge ja'rдем beretug'i'n ko'p sanli' tariyxı'y adam atlari' jumsalg'an.

Qu'len boli'sti'n' qaraqalpaq ma'deniyati' tariyxı'ndag'i' xi'zmetlerinin' biri-belgili ag'arti'wshi', arab grafikasi'na tiykarlang'an «Qaraqalpaq a'lipbesi» nin' avtori', «Egedeler sawati'» «Xat tani'» sabaqli'qlari'ni'n' avtori' Seyfulg'abit Ma'jitovti' Qaraqalpaqstang'a ali'p keliwi boli'p tabi'ladi'. Wol sawda isleri menen Kazan, Worenburg qalalari'na barg'ani'nda sol jerden bir tatar qi'zi'na u'ylenedi, nekelep aladi'. Usi' tatar qi'zi' menen birge woni'n' inisi, jas Seyfulg'abitti qaraqalpaqqa yertip keledi. Talli'q boli'sli'g'i'na xatib yetip

⁷ М. Тилеўмуратов. Қарақалпақ поэзиясы-тарийхый дерек. –Нөкис. 1994. 228-б.

tayi'nlaydi'. A'ne usi' jas Seyfulg'abit keyin ala Qaraqalpaqstandag'i' ma'deniy ag'arti'w islerine wo'zinin' u'lken u'lesin qosadi', a'debiy shi'g'armalar do'retip belgili ko'rkem so'z sheberine aylanadi'. Qu'len boli's woni'n' Qaraqalpaqstang'a keliwine sebepshi boladi'. Qullasi', Qu'len boli's tariyxta wo'tken qarama-qarsi'li'qli' minezlemelerge iye, Berdaqdi'n' bir poemasi'ni'n' bas qah'armani' si'pati'nda suwretlengen adam bolg'an.

I BAP. BERDAQTI'N' «QU'LEN BOLI'S» SHI'G'ARMASI'NI'N'

LEKSIKALI'Q WO'ZGESHELİKLERİ

Berdaqti'n' «Qu'len boli's» poemasi'ni'n' so'zlik qurami'n u'yrenip qarag'ani'mi'zda woni'n' wog'ada bay yekenliginin' gu'wasi' boldi'q. Poemani'n' so'zlik qurami'nda ushi'rasatug'i'n so'zler tariyxi'y shi'g'i'si' jag'i'nan yeki qatlamg'a aji'raladi'.

Birinshi toparg'a, tu'rkiy xali'qlari' tilinde neshe a'sirler dawami'nda qa'liplesip h'a'm rawajlani'p kiyati'rg'an tu'pkilikli tu'rkiy so'zler qatlami' so'zler kiredi. Ekinshi toparg'a belgili bir siyasiy-ja'miyetlik qari'm- qatnaslarg'a baylani'sli' basqa tillerden kelip kirgen so'zler topari' kiredi.

Tu'rkiy so'zler qatlami'

Berdaqti'n' «Qulen boli's» poemasi'nda jumsalg'an tu'pkilikli tu'rkiy so'zlerdi to'mendegidey tematikali'q toparlarg'a aji'rati'p qarawg'a boladi'.

Adam mu'shelerin h'a'm tuwi'sqanli'q qari'm-qatnasti' bildiretug'i'n so'zler.

«Qu'len boli's» poemasi'nda adam h'a'm woni'n' mu'shelerinin' atamaları', qang'a, nekege, jasqa baylani'sli' tuwi'sqanli'q atamalardi' bildiretug'i'n so'zler jumsalg'an. Wolar tiykari'nan tu'pkilikli tu'rkiy so'zleri boli'p tabi'ladi'.

Mi'sali': Turi'p belin bekkem buwdi';
 Bir ter menen betin juwdi';
 Bul so'zime qulag'i'n' sal;
 Diyxanni'n' qarni' qampayi'p,
 Etke shi'qti' Qu'len boli's;
 Qolg'a basqan qoldawli',
 Shamg'a basqan ashamayli';

Joqari'dag'i' mi'sallardag'i' «bel», «bet», «kulaq», «kari'n», «et», «qol» so'zleri adam mu'shelerin an'lati'p kelse, to'mendegi mi'sallarda tuwi'sqanli'q qari'm-qatnasti' bildiretug'i'n so'zler jumsalg'an:

Mi'sali': Jumla' Kon'i'ratti'n' babasi';
Otuz ug'ulni'n' atasi';
Porsi'qtay appak ul tuwdi';
Qi'zdi'n' qaran' danasi'na,
Opap qamqa g'o'nesine;
Ag'a'dil balani' aldi';
Eki ug'i'l jetim kaldi'.

Joqari'dag'i' mi'sallardag'i' «baba», «ug'ul», «ul», «ata», «qi'z», «bala» qang'a, nekege baylani'sli' tuwi'sqanli'q qari'm-qatnasti' bildirse, ayi'ri'm so'zler adamni'n' ja'miyettegi sotsialli'q jag'dayi'n an'lati'p kelgen: jetim, nashar, jigit, g'arri' h'.t.b.

Siyasiy ja'miyetlik so'zler

Berdaqti'n' «Qu'len boli's» poemasi'ni'n' so'zlik qurami'nda shayi'r jasag'an zamandag'i' ja'miyetlik du'zimga baylani'sli' so'zler ko'plep ushi'rasadi'; Wolar h'a'mel atlari', adamlardi'n' ja'miyetlik du'zimdegisi sotsialli'q jag'dayi'n bildirip keledi.

mi'sali': Jurt biyh'isap bolg'an yemes;
Jurt xanni' bildi, yel boldi';
Xalqi'n ji'ynap berdi toydi'.

Bul mi'sallarda «jurt», «el», «xali'q» so'zleri h'a'r qanday ja'miyetlik du'zimnin' tiykari' bolg'an xali'qti' an'lati'w ushi'n jumsalg'an.

Mi'sali': Jetti i'qli'm jerdin' ju'zi,
Qah'ani' shi'ndur to'rtisi
Patsha kibi saray saldi'n;
Xan h'a'ziret ina'm qi'ldi';
Elbari's su'rdi patshali'q,
Patshali'qti' berdi xali'q,

Nag'aday biy jurat ag'asi',
Adina atali'q inaq
Inaq bop xan bolg'an yemes,
Wa'ziri Ag'adil atali'q,
Patshali'q altin taxti'nda,
Qa'ndeklisi boli'p sardar,
Uyin' boli's, biydin' ka'ni;
Dan'qi'n' joqari'dur shah'dan;
Kimler miner altin-taxtqa;
Saqshi'lar gezip ju'redi.

Joqari'dag'i' mi'sallardag'i' «patsha», «xan», «shah'», «biy», «jurat ag'asi'», «atali'q», «inaq», «wa'zir», «sardar», «boli's», «saqshi'» so'zleri XIX a'sirdegi h'a'mel atlari'n bildirip keledi. «Patsha», «xan», «shah'», «qag'an» so'zleri ma'mleket boshisi'n «wa'zir», -xanni'n' wori'nbasari', «atali'q»-bir neshe uri'wlar birlespesinin' boshisi', «biy»-bir uri'wdi'n' saylani'p qoyi'latug'i'n boshisi', «inaq» so'zi xanni'n' ken'esgo'yleri, ja'rdemshilerin an'latqan. «Boli's» so'zi wori's tilinen kelip kirgen so'z boli'p 1873-ji'li A'miwda'rya won' jag'ali'g'i' patsha Rossiyasi'ni'n' qarawi'na wo'tkennen keyin bolg'an, aymaqli'q yel basqari'wshi' ma'nisin an'latadi'.

To'mendegi mi'sallar adamzati'n' ja'miyettegi sotsialli'q jag'dayi'n an'lati'w ushi'n jumsalg'an:

Ku'nlikshiler yetti talap;
Izzetlersen' ali'm kelse,
Ma'nisin' bolmas gedey kelse,
Adam bolsan' ashtan tani',
Eki ug'li' jetim qaldi',
Bunday bati'r bolg'an yemes;
Ha'r bendenin' bir h'ali' bar,
Si'ri'n'di' dushpan almag'ay.

Bul mi'sallardag'i' «ku'nlikshi», «ali'm», «gedey», «ash», «bati'r», «bende», «dushpan» so'zleri shayi'r jasag'an ja'miyetlik dizimidegi adamlardi'n'

sotsialli'q jag'dayi'n bildirip tur. Shayi'rdi'n' «İzzetlersen' ali'm kelse» degen qosi'q qatari'nan Qu'len boli's wo'z zamani'ndag'i' ulama, ali'mlardi'n' si'y-h'u'rmetin worni'na qoyi'p wolarg'a izzet ko'rsetkenin da'lilleydi.

«Ku'nlikshi» so'zi arqali' ku'nlik awqati' h'a'm xojali'g'i'n bag'i'w ushi'n jallanba miynet penen shug'i'llang'an adamlar tu'siniledi. Tariyx ilimlerinin doktori' G.A.Jdankog'a informatorlar Qu'len boli'sti'n' bay bolg'anli'g'i' jo'ninde ayti'p woni'n' ju'z tanaptan ko'p jeri bolg'ani'n, mi'n' bas qara mal, may-juwazg'a iye bolg'anli'g'i', Qu'lennin' jerinde jari'mshi' diyxanlar h'a'm tuwi'sqanlari' yeginin yegip, ko'mekshi yesabi'nda ju'rgenligi tuwrali' mag'li'wmat bergen.⁸

Berdaqti'n' bul poemasi', A'miwda'ryani'n' won' jag'ali'g'i' patsha Rossiyasi' qol asti'na wo'tkennen keyin, kapitalistlik wo'ndiris qatnaslari' qa'liplese baslag'ani'nan derek beredi. Ma'selen, Ku'nxoja, A'jiniyaz, Berdaqti'n' basqa qosi'qlari'nda baylardi'n' yesiginde ko'p ji'llar jallani'p miynet h'aqi'si'n ala almay ju'rgen adamlar tuwrali' mag'li'wmatlar ko'plep ushi'rasadi'.

Endi, «Qu'len boli's» tag'i' mag'li'wmatlar to'mendegishe;

Jay saldi'rdi' wo'zi qa'lep,
Ku'nlikshiler yetti talap,
Haqi' berdi aqsha sanap,
Du'nyasi' ko'p Qu'len boli's
Turdi'n' basi'nda taltayi'p,
Ja'nibek xanday shalqayi'p,
Diyxanni'n' karni' qampayi'p,
Etke shi'qti' Qu'len boli's.

Bul kosi'q qatarlari'nan qara miynetten qashpay miynet yetken ku'nlikshilerdin' miynet h'aqi'si'n waqti'nda to'lep turg'ani'n, diyxanni'n' da jag'dayi' ju'da' jaman bolmag'ani'n ko'riwge boladi'.

Jer-suw atamalari'

«Qu'len boli's» poemasi'ni'n' so'zlik qurami'nda bayanlani'p ati'rg'an

⁸ Т.А.Жданко. Очерки исторической этнографии каракалпаков. –М.Л., 1950. 69-б.

waqi'yani'n' boli'p wo'tken worni'n bildiriw ushi'n jumsalg'an bir qansha jer-suw atamalari' ushi'rasadi'.

Mi'sali': Jeti i'qli'm jerdin' ju'zi,
Qah'ani' shi'ndur to'rtisi,

Bul qosi'q qatari' jer ju'zinde jeti materiktin' bar yekenligin, woni'n' to'rtewi Shi'n ma'mleketi yag'ni'y Qi'tay ma'mleketinin' qurami'na kiretug'i'ni'n an'latadi'.

Mi'sali': Xorezm badduwa boldi',
Pirdin' qa'dirin bilgen yemes.

Bul mi'sal Shi'ng'i's xanni'n' basi'p ali'wshi'li'g'i' baslanardan aldi'n yeski Xorezm ma'mleketinde ilim adamlari', ali'm-ulamalardi'n' qa'dirlenbegenin, i'layi'qli' si'y-h'u'rmet ko'rsetilmegeni ushi'n g'arg'i'sqa ushi'radi', sonnan keyin Shi'n'g'i's xan basi'p aldi' degen ma'nini ko'riwge boladi'.

Mi'sali': Xiywa menen Xanqa qaldi',
Orni'nan ji'lji'g'an yemes,
Go'neden ketti da'wlet-baxi't.

Joqari'dag'i' mi'sallarda Shi'n'g'i's xanni'n' jawlap ali'wshi'li'g'i'nan keyin bul ken' aymaqtag'i' xali'qlardi'n' qi'ri'li'p ketkeni, yamasa qi'ri'lmag'ani' basqa jaqlarg'a ko'ship ketkeni ushi'n worni'nan qozg'ala almay Xiywa, Xanqa qalalari'ni'n' qan'i'rap qalg'ani'n, Go'ne U'rgenishten da'wlet-baxi'tti'n' qashqani'n bildiredi. Tariyxi'y mag'li'wmatlarga qarag'anda, Shi'n'g'i's xan a'skerleri 6 ay dawami'nda Go'ne U'rgenishti qamal qi'li'p ala almag'annan keyin, ko'p millionli'q Shi'n'g'i's a'skeri A'miwda'ryani' bo'gep, ag'i'si'n wo'zgertip Go'ne U'rgenishti suwg'a aldi'rgan.

A'miwda'rya yendi buri'ng'i'day Aral ten'izine yemes, al Go'ne U'rgenishtin' u'sti menen Sari' qami's ko'line quyadi'. Sonli'qtanda h'a'zirgi To'rtku'l, Ellikqala rayonlari' aymag'i'ndag'i' yeliwden aslam qalalardag'i' xali'q suwsi'zli'qtan woti'rg'an qalalari'n taslap posi'p basqa jaqlarg'a ko'ship ketedi.

Uri'w, xali'q atamali'

Berdaqti'n' «Qu'len boli's» poemasi'nda ko'p sanli' qaraqalpaq uri'wlari'ni'n' atamali', wolardi'n' payda boli'w tariyxı' tuwralı' mag'li'wmatlar berilgen. Informatorlardı'n' sonday-aq Bregeldin' mag'li'wmatlari'na qarag'anda, Tallı'q boli'sli'g'i' aymag'i'nda tiykari'nan qaraqalpaqlardı'n' u'lken bes uri'wi'-Ashamaylı', qoldawlı', balg'ali', qostamg'ali' h'a'm qandekli uri'wlari', qazaqlardı'n' tabi'n, a'lim uri'wlari' h'a'm xojalar bolg'an.

«Qu'len boli's» poemasi'nda to'mendegi yetnonimler jumsalg'an:

Nag'aday biy jurat ag'asi'
Ju'mla' Qon'i'ratti'n' babasi',
Nag'adaydı'n' tun'g'i'sh ug'li'
Erlikke mi'sal G'o'rug'li',
Qara moyi'n sonnan boldi',
Bay boldi' ash bolg'an yemes.
Xantekli dep atti' qoydı',
Basqadan at qoyg'an yemes,
Qa'ndekliden u'sh ul tuwdi',
Atasi'ni'n' joli'n quwdi',
Lag'li' zamarrad ga'wh'ar polat,
Qi'ri'q sadaq quyri'q qanat,
Onnan son' boldi' toqpolat
Bunday bati'r bolg'an yemes,
Qi'ri'q sadaq, toqpolattan,
Qol u'zbedin' h'asli' zattan,
Alti' uri'w qaraqalpaqta,
Qi'zi'lbasti'n' shawi'p xalqi'n,
G'o'rug'li' wo'tti du'nyadan.

Birinshi mi'salda «Qon'i'rat» yetnonimli jumsali'p, wol qaraqalpaq xalqi'ni'n' quri'li'si'ndag'i' «qon'i'rat» ari'si' h'a'm won to'rt uri'w ari'si'na

baylani'sli' tu'sinikti an'latadi'. Berdaqti'n' «Shejire» poemasi'ndag'i' mag'li'wmatlarg'a qarag'anda qaraqalpaqlardi' ulli' babasi' Mayqi' biy, woni'n' uli' Jayi'lg'an biy, Jayi'lg'an uli' Nag'aday biy, jurtqa ag'a bolg'an Nag'aday jurtti'n' ag'asi', ju'mla' Qon'i'ratti'n' babasi', woti'z uldi'n' wol atasi', uli' woti'z bolg'an yeken.

«Qon'i'rat» yetnonimi Abulg'azi'ni'n' shejiresinde de ushi'rasadi', tu'rk-mongol uri'wlari'ni'n' biri yekenligi ayti'ladi'. Berdaq wo'zinin' «Shejire» sinde de Shi'n'g'i's xandi' xan tiklew payi'ti'nda sol ma'resimge tori' at minip keliwine baylani'sli' «Qon'i'rat» ataldi' deydi:

Shul tori' atni' qon'i'rat dedi,

Shundi'n' qon'i'rat bolg'an yeken.

XIX a'sirde qaraqalpaq awi'llari'nda material ji'ynag'an A.V.Kaulbars qaraqalpaqdardi'n' uri'wli'q quri'li'si' tiykari'nan yeki ari'stan turatug'i'nli'g'i'n, woni' izertlew za'ru'rigin ko'rsetip to'mendegishe jazadi': «Ha'zirgi waqi'tta deltada jasawshi' qaraqalpaqlar yeki ari'sqa bo'linedi:

On to'rt uri'w h'a'm Qon'i'rat⁹

Kon'i'ratli'lardi'n' Xorezm, Xiywa xanli'g'i' aymag'i'nda belgili da'reje de salmaqli' worni' bolg'an. XVII-XIX a'sirlerde qon'i'ratli'lar dinastiyasi'nan shi'qqan G'ayi'p xan, Elbari's xan, A'wez inaq, Eltezer xan, Qutli'murat inaq, Xiywada xan boladi'. 1790-ji'ldan 1804-ji'lg'a shekem Muh'ammed inaq 1804-1806-ji'llari' Eltezer xan patshali'q yetken.

Mi'sali': Qolg'a basqan qoldawli',

Shamg'a basqan ashamayli',

Juptan basqan qostamg'ali',

Tamg'asi'z mal qalg'an yemes,

Qoldawli' menen qandekli,

Tamg'asi' bir bolg'an yeken.

Bul mi'sallarda «qoldawli'», «ashamayli'», «qostamg'ali'», degen uri'w atlari'ni'n' kelip shi'g'i'w sebebi malg'a basi'lg'an tamg'alarg'a baylani'sli' yekenligin ko'riwge boladi'. Yag'ni'y tamg'asi' maldi'n aldi'ng'i' ayag'i'na

⁹ А. В. Каульбарс. Низовья Аму-Дарьи описанные собственным исследованием 1873. - Санкт-Петербург. Записи императорского русского географического общества. -1881.

basi'lsa «qoldawli'», tamg'a maldi'n artqi' ayag'i'na basi'lsa «ashamayli'», yeki tamg'a basi'lsa «qostamg'ali'» atalg'an.

Berdaq wo'zinin' «Shejire» poemasi'nda buni' tasti'yi'qlaytug'i'n mag'li'wmatlardi' beredi: Tamg'ani'n' kelip shi'g'i'wi' mal-janni'n' ko'beyiwine, bayi'wi'na baylani'sli' dep tu'sindiredi. Berdaqti'n' mag'li'wmatlari' qaraqalpaq tamg'alari'ni'n' kelip shi'g'i'w tariyxi'n ani'qlawda bilim beriwshi a'h'miyetke iye.

Du'nya bay, shen, h'a'dden asti',

Ol to'rtisi yenshi ali'sti'.

Mallari'na tamg'a basti',

Tamg'a shundan qalg'an yeken.

Bul mi'salda qon'i'rat ari'si' shu'llik bo'limine kiretug'i'n qoldawli', qa'ndekli, ashamayli', qostamg'ali' uri'wlari' na'zerde tuti'lg'an, bunnan son' Qa'ndekli menen qoldawli', Tamg'asi' bir bolg'an yeken-dep ko'rsetedi.

Mi'sali': Bilgen adam xan tekli der,

Qamqa tonnan jo'rgekli der,

Bilmegenler qa'ndekli der,

U'shewi h'a'm jalg'an yemes,

Berdaq bul qosi'q qatarlari'nda poemani'n' bas qah'armani' Qu'len boli'sti'n' uri'wi'-qa'ndekli uri'wi'ni'n' kelip shi'g'i'w tariyxi'na toqtaydi'. Bul keltirilgen mag'li'wmatlar a'psanali'q si'patqa iye bolsa da, wonda jazba derekler menen tasti'yi'klanatug'i'n adam atlari' ushi'rasadi'. Ma'selen, Elbari's xan tuwrali' ko'plegen mag'li'wmatlar tariyxi'y a'debiyatlarda gezlesedi. Ma'selen, akademik B.Ah'medov «Wzbeklarning kelib chiqish tarixidan» (Tashkent, 1962) miynetinde XVI a'sirdegi Shaybani' xan woni'n' Elbari's, Beybari's degen balalari' bolg'ani' tuwrali' mag'li'wmatlardi' beredi. Wol 1510- ji'llari' Worta Aziyani' jawlap alg'anda woni'n' a'skerleri ko'shpeli qa'wimler-bolg'ani'n bildiredi. Woni'n' Elbari's degen balasi'ni'n' basshi'li'g'i'ndag'i' a'skerler Xorezmge atlani's jasap woni' basi'p alg'ani' tuwrali' ayti'ladi'. Bunnan qaraqalpaqlardi'n' da qon'i'rat ari'si'na kiretug'i'n ayi'ri'm uri'wlar sol XVI a'sirlerden Alti'n Worta ta'repten Sheybani' xan a'skerleri qurami'nda Xorezm

woypati'na kelip wornalasa baslag'ani'n bayqawg'a boladi'.

Berdaq wo'zinin' «Qu'len boli's» poemasi'nda Elbari's xan tuwrali' pikirlerin bildirgende, woni' shejireden ko'rgenin xabarlaydi'.

Mi'sali': Elbari's xandur senin' na'slin',
Xan qi'zi'nan tuwg'an xasli'n',
Shejirede bar Qu'len boli's.

Elbari's xan tuwrali' basqa da bir qansha miynetlerde mag'li'wmatlar ushi'rasadi'. Abulg'azi' Bah'adi'r xanni'n' «Tu'rkler shejiresi» miynetinde Elbari's sultan uslap ali'ni'p wo'limge buyi'ri'ldi'. Xebash sultan qaraqalpaqlarg'a ketti -dep ko'rsetedi.¹⁰

Elbari's xan Xiywada 1714-1728 ji'llari' patshali'q yetedi. Tariyxı'y mag'li'wmatlar boyi'nsha, Xiywa xanli'g'i'ni'n' payda bolg'ani'nan baslap (XVII a'sir) xanli'qti'n' basi'nda qaliplesken da'stu'r boyi'nsha Shi'n'g'i's xan tuqi'mi'nan wo'rbigen adamlar xan bolg'an. Berdaqdi'n' «Shejire» h'a'm «Qu'len boli's» poemalari'nda keltirilgen joqari'dag'i' mag'li'wmatlar belgili da'reje de tariyxı'y a'h'miyetke iye, bul Berdaqti'n' tariyxı'y bilimler-shejireler menen jaqi'nnan tani's bolg'ani'n da'lilleydi. Demek shayi'r, Elbari'sti' Shi'n'g'i'sti'n' sah'rada wo'sken a'wladlari'nan dep ko'rsetedi. Berdaqti'n' «Hu'kimi ju'rip bes qaladan» degen qosi'q qatari'nda u'lken ma'ni bar. Haqi'yqattan da XVII a'sirde Xorezmde bes qala ati' ko'birek ushi'raydi'.

Ilimpazlar V.V.Bartold, G.Gulyamovti'n' bergen mag'li'wmatlari'na qarag'anda, tu'slik Xorezmdi bes qala ati' menen atag'an. Wog'an Xazarasp, Xanqa, U'rgenish, Qi'yat, Shah'abat qalalari' kiredi.

Berdaqti'n' bergen mag'li'wmati' boyi'nsha, Elbari'sti' xali'q patsha yetip saylag'an. Elbari's xanni'n' qaramag'i'na qaraqalpaqlardi'n' kirgeni tuwrali' mag'li'wmatlar Munistin' «Firdawsiy iqbal» shi'g'armasi'nda to'mendegishe bayanlanadi': «Ha'mme Aral xali'qlari' h'a'm qaraqalpaqlar Elbari'sti'n' qarawi'na kiredi». Berdaq Elbari's xanni'n' wa'ziri Ag'adil atali'q bolg'an dep jazadi'. Munistin' «Firdawsiy iqbal» shi'g'armasi'nda Ag'adildin' atali'q bolg'anli'g'i' tuwrali' mag'li'wmatlar ko'rinedi.

¹⁰ Абулғазы Бахадир хан. Түрклер шежиреси.- 1906. -5-бет

Berdaq wo'zinin' «Qu'len boli's» shi'g'armasi'nda «Elbari's xan zali'm wo'zi, Qabi'l Ag'adildin' so'zi» dep ko'rsetedi. Bul mag'li'wmatlar Ag'adildin' de tariyxta bolg'an adam yekenligin da'lilleydi. Ag'adil tuwrali' bunday ken' tu'rde mag'li'wmat beriliwinin' sebebi Elbari's xanni'n' qi'zi'na wol ashi'q boli'p qaladi'. Xanni'n' qi'zi' da woni' jaqsi' ko'redi. Qi'z ju'kli boli'p qaladi'. Bul jag'daydi' a'kesi sezse da'rh'al wo'limge buyi'ratug'i'ni' belgili. Sonli'qtanda, h'esh kimga sezdirme' yas bosani'p qalani'n' si'rti'ndag'i' qa'ndekke xan tuxi'mi' kiyetug'i'n qi'rmi'zi' qamqa tong'a worap apari'p taslaydi'. Bunday i' ma'qset qamqa ton jo'rgek yetip worali'p qa'ndekke qoyi'lg'an bul balani'n' na'sili h'asi'l yekenligin woni' tawi'p alg'an adamlar sezsin, so'ytip balag'a g'amxorli'q yeter degen niyet penen isleydi. Haqi'yqati'nda da, qorg'andi' aylani'p na'wbetshilikte ju'rgen saqshi'lar balani' tawi'p xang'a ali'p baradi'. Xanni'n' aldi'nda Ag'adil atali'q so'zin wo'tkerip (Qabi'l Ag'adildin' so'zi), ko'p g'a'rejet shi'g'ari'p (Ha'r ne bari'n qari'j yetti) balani' sorap aladi'. Aradan bir ji'l wo'tkennen keyin Ag'adil atali'q Elbari's xanni'n' qi'zi'na u'ylenedi ja'ne to'rt ul tuwi'ladi'. (Xanni'n' qi'zi' bah'shiydasi').

Bul tuwrali' «Qu'len boli's» poemasi'ndag'i' to'mendegi qatarlar mag'li'wmat beredi:

Mi'sali': Qi'zdi'n' qaran' danasi'na,
 Bu'yiri buri'p balasi'na,
 Orap qamqa go'nesine,
 Basqag'a worag'an yemes.
 Saqshi'lar gezip ju'redi,
 Qandekte uldi' ko'redi,
 Apari'p xang'a beredi,
 Buni' h'esh kim bilgen yemes.
 Ag'adil xang'a ari'z yetti,
 Ha'rne bari'ni' xari'j yetti,
 Ayti'p so'zin pari'z yetti,
 So'zi jerde qalg'an yemes.
 Xan h'a'ziret ina'm qi'ldi',

Ag'adil balani' aldi',
Ag'adilge bala boldi',
Basqa adamg'a bolg'an yemes,
Bilgen adam xantekli der,
Qamqa tonnan jo'rgekli der,
Bilmegenler qa'ndekli der.
U'shewi de jalg'an yemes.
Ag'adilden bes ul ug'i'l bar,
Biri-birinen ta'mizkar,
Qandeklisi boldi' sa'rdar,
To'rtisi anday bolg'an yemes.

Solay yetip, Berdaqti'n' «Qu'len boli's», «Shejire» poemalari'nda qa'ndekli uri'wlari'ni'n' kelip shi'g'i'wi' tuwrali' usi'nday mag'li'wmatlar ushi'rasadi'.

Sonday-aq xristian dini tariyxi'nda da İysa payg'ambardi'n' ku'n nuri'nan payda bolg'ani' tuwrali' a'psana bar. Yag'ni'y qi'z Mariyag'a saraydan shi'g'i'wg'a ruxsat berilmeydi. Xa'tte bir ret bolsa da ku'nnin' ko'zin ko'rmeydi. Quyashti', ku'nnin' nuri'n bir ma'rtebe ko'riwdi a'rman yetedi. Jasi'ri'ni'p bir ma'rtebe ku'ndi ko'redi. Quday taallani'n' qu'direti menen quyash nuri'nan ju'kli boladi'. Bul bala İysus Xristos yedi.

Berdaqdi'n' «Shejire» poemasi'nda da Shi'n'g'i's xanni'n' tuwi'li'wi' boyi'nsha usi'g'an uqsas an'i'z-a'n'gime beriledi. Alti'n xanni'n' ki'zi' Almali' ko'ru'klige saraydan ti'sqari'g'a shi'g'i'wg'a ruxsat yetilmeydi. Wol da ku'ndi ko'riwge h'a'wes boladi', jaydi' tesip ku'ndi ko'redi. Quyash nuri'nan ju'kli boladi'. Bul si'rdi' bilgen anasi' Alti'n xang'a ma'lim qi'ladi'. Ashi'wi' kelgen xan alti'nnan sandi'q soqti'ri'p qi'zi'n ishine sali'p da'ryag'a ag'i'zi'p jiberedi. Da'ryada ag'i'p kiyati'rg'an sandi'qti' Shaban ko'rip qutqari'p aladi'. Aldi'n ala kelisimge muwapi'q Tomawi'l sandi'qti'n' ishin Almali' ko'riklini aladi'. Shi'n'g'i's xan tuwi'ladi':

Shi'n'g'i's h'asli' kimdin boldi',
Atasi' joq ku'ndin boldi'.

Demek, xan qi'zlari'ni'n' ku'nnin' nuri'nan ju'kli boli'p h'a'mleli bolg'ani'

tuwrali' an'i'z-a'n'gimeler du'nya tariyxi'nda belgili worni' bar İysa payg'ambarg'a, Shi'n'g'i's xang'a baylani'si' bar yekenligin ayti'wi'mi'z kerek. Xantekli uri'wi'ni'n' payda boli'wi' tuwrali' an'i'z-a'ngimede solarg'a u'nles.

Menshikli adam atlari'

Berdaqti'n' «Qu'len boli's» poemasi'nda ko'p sanli' adam atlari' jumsalg'an. Wolar tu'pkilikli tu'rkiy so'zlerinen, sonday-aq basqa tillerden kelip kirgen antraponimler boli'p tabi'ladi'.

Mi'sali'; Nag'aday biy jurat ag'asi',
Nag'aday ug'li' Qarabek,
Qarabek ug'li' Ja'nibek,
Ja'nibek ug'li' Aydar, Alibek.

Berdaqti'n' bul qosi'q qatarlari'nda qayta-qayta tilge ali'ni'p ati'rg'an Nag'aday kim?

Shayi'rdi'n' bergan mag'li'wmatlari'na qarag'anda, son'g'i' waqitlari' 94 uri'wg'a bo'lingen qon'i'rat ari'si'ni'n' tu'p babasi' Nag'aday boli'p tabi'ladi'. Shayi'rdi'n' joqari'dag'i' kosi'q qatarlari'nan ma'lim boli'wi'na qarag'anda, Nag'adaydi'n' shawli'g'i' A'libektin' to'rt uli' bolg'an A'libek to'rt uli'na yenshi u'lestirip, qandekli qoldawli'g'a berilgen mallardi'n' aldi'ng'i' ayag'i'na, ashamayli'g'a berilgen maldi'n sani'na, qostamg'ali'ni'n' mali'na tamg'ani' qostan basqani' tuwrali' mag'li'wmatti' keltiredi. Bunnan shi'g'atug'i'n juwmaq qoldawli', qandekli, ashamayli' h'a'm qostamg'ali' uri'wlari' Nag'adaydi'n' shawli'g'i' A'libektin' balalari' yekeni ma'lim boladi'.

Berdaqti'n' «Shejire» poemasi'nda Alti'n Worda da'wirine baylani'sli' ko'plegen tariyxi'y mag'li'wmatlardi' beredi. Wonda Nag'aday biy tuwrali' bi'lay jazadi'.

Mi'sali': Ulli' babami'z Mayqi' biy,
Ani'n' ug'li' Jayi'lg'an biy,
Jayi'lg'an uli' Nag'aday biy,
Jurtqa ag'a bolg'an yeken,
Nag'aday biy jurat ag'asi',

Jumla' Qon'i'ratti'n' babasi',
Otuz ug'uldi'n' atasi',
Uli' woti'z bolg'an yeken (Shejire).

Berdaq ta'repinen «Qu'len boli's» h'a'm «Shejire» poemalari'nda tilge ali'ng'an Nag'aday tariyxta bolg'an adam. Akademik B.Ah'medov wo'zinin' «O'zbeklerdin' kelip shi'g'i'wi' tariyxi'nan» degen miynetinde: Bizin' pikirimizshe, a'mir Nayg'aday (Berdaqta Nag'aday) Xorezmnin' ilgeridegi h'u'kimdari' Qutlug' Temurdi'n' a'wladlari'nan boli'p, woni'n' wo'liminen keyin Xorezmde h'a'kim bolg'an bolsa kerek¹¹.-dep jazadi'.

Tariyxtan belgili, Temur Qutlug' XIV a'sirdin' birinshi yari'mi'nda Alti'n Wordani'n' Xorezm u'lkesin basqarg'an xanlardi'n' biri. Woni'n' tusi'nda Muh'ammed Mi'rza Xojabek ata jurti' Tu'rkstanda h'a'kimlik yetedi. Woni'n' wo'tinishine baylani'sli' 1353-1354-ji'llari' «Muh'abbatnama» do'retilgeni ma'lim. Bunnan ko'rinip turg'ani'nday, Nag'aday XIV a'sirde jasag'an, Temur Qutluqtan keyin yel basqarg'an, jurt ag'asi' bolg'an tariyxi'y adam.

Mi'sali': Shayxi' Qubra duwa qi'ldi',
Din Xorezm wayran boldi'.

Bul mi'saldag'i' «Shayxi' Qubra» antraponimi arqali' Worta Aziyada ken' tarqalg'an sufizm ta'liymati'-qubraviya ag'i'mi'ni'n' tiykari'n sali'wshi' Najimatdin Kubra na'zerde tuti'lg'an. Shi'n'g'i's xanni'n' basqi'nshi'li'g'i' Xorezm u'lkesine 1217-ji'llari' keledi. Go'ne U'rgenishtin' qorg'au'n sho'lkemlestiriwde watan ushi'n yel, xali'q ushi'n jani'n pida' qi'lg'an Najimatdin Kubra tuwrali' xalqi'mi'z arasi'nda ko'plegen an'i'z-a'n'gimeler taralg'an. Wolardi'n' birinde Najimatdin Kubra qorg'annan shi'g'i'p, duwasi'n woqi'g'anda woni'n' a'tirapi'n tu'tin qaplap mongol basqi'nshi'lari'ni'n' ko'zine h'esh na'rse ko'rinbey qalg'ani' tuwrali' ayti'ladi', ayi'ri'mlari'nda ka'ramatli' shayi'qti'n' wo'zinin'de tu'tinge aylani'p qayti's bolg'ani' bayanlanadi'.

Ne de bolsa «Qu'len boli's» poemasi'nda tilge ali'ng'an «shayxi' Kubra»-Najimatdin Kubra boli'p, woni'n' qa'biri Go'ne U'rgenishte jaylaskan.

Bulardan basqa poemada to'mendegi antraponimler jumsalg'an:

¹¹ Б.Ахмедов. Ўзбекларининг келиб чиқиши тарийхидан. —Ташкент, 1962, 50-б.

A'welh'a Jamil jan keldi,
Shi'n'g'i's kelip jurtti' aldi',
Sebep Īnb-Haji'p wo'ldi,
Birin'in' ati' Tulabay;
Birin'in' ati' Jaqsi'bay;
Mayanbay menen Qoyanbay,
Toqpolat, Qaljan, Qali'bay;
A'wwal shayxi' Abibulla.

Berdaqti'n' «Qu'len boli's» poemasi'nda Ja'nibek xan tuwrali' da mag'li'wmat ushi'rasadi'.

Ja'nibek xanday shalqayi'p,
Turdi'n' basi'nda Qu'len boli's.

Berdaqti'n' «Shejire» sinde de Alti'n Worda xanlari'ni'n' biri Ja'nibektin' ati' tilge ali'nadi':

Ja'nibek xan, Janay xan,
Oni'n' ug'li' Toqtami's xan,

Ja'nibek xan - Alti'n Worda xanli'g'i'nda yel basqarg'an. Woni'n' xanli'q yetken waqti' 1342-1357 ji'llarg'a tuwra keledi.

Tariyx ilimlerinin' doktori' T.A.Jdanko qaraqalpaqlar arasi'nda Ja'nibek xang'a baylani'sli' ko'p sanli' an'i'z-a'n'gimelerdi jazi'p alg'an. Wol qaraqalpaqlardi'n' an'i'zlari'nda saqlang'an Ja'nibek xan h'aqqi'ndag'i' ga'plerdi qazaq qaramag'i'na wo'tken nog'aylar menen bir neshe qaraqalpaq uri'wlari' h'a'm qa'wimlerinin' bolg'anli'g'i' menen tu'sindiriw mu'mkin dep atap ko'rsetken yedi.¹² Biraq ta qaraqalpaqlar arasi'nda Ja'nibek xan tuwrali', woni'n' Jiyrenshe sheshen menen baylani'sli' an'i'z-a'n'gimeleri ju'da' ken' tu'rde taralg'ani' bul xanni'n' qaraqalpaq, qazaq ,nog'ayli'lardi'n' yele wo'z aldi'na xali'q boli'p bo'linip shi'qpag'an waqti'na sa'ykes keledi. Sonli'qtanda XV-XVI a'sirlerde wo'z aldi'na xali'q boli'p qa'liplesken u'sh xali'qta da Ja'nibek xan tuwrali' an'i'z-a'n'gimelerdin' ko'plep saqlani'wi' ta'biyiy h'al yedi.

Mi'sali': Go'neden ketti da'wlet-baxi't,

¹² Т.А.Жданко. Каракалпаки Хорезмского оазиса. Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиций. –М, Т.1, 1952. 488-с.

Xiywada boldi' paytaxt,
Adina atali'q inaq,
Inaq bop xan bolg'an yemes,
Onnan son' boldi' Elbari's xan,
Basqa xani' bolg'an yemes.

«Qu'len boli's» poemasi'ndag'i' mag'li'wmatqa qarag'anda, Adina atali'qti'n' Elbari's xannan buri'n, Xorezm ma'mleketinin' paytaxti' Go'ne U'rgenishten, Xiywag'a ko'shkennen keyingi ma'mleket turmi'si'nda belgili wori'ng'a iye bolg'an adam yekenligin ko'rsetedi.

Berdaqti'n' «Shejire» poemasi'nda Elbari's xan, wa'zir Ag'adil tuwrali' mag'li'wmatlardan keyin bi'lay jazadi'.

Sarsan'nan Adina tuwi'lg'an,
Adinadan atali'q bolg'an,
Adinadan Esh inaq tuwg'an,
Xiywag'a inaq bolg'an yeken.

Berdaq «Sarsan'nan Adina tuwi'lg'an» dep jazadi'. Adina atali'q, Esh inaq tuwrali' mag'li'wmat Xiywa tariyxshi'si' Munistin' «Firdausiy iqbal» miynetinde de gezlesedi. Munistin' ji'lnamasi'nda «Sarsan'» tuwrali' mag'li'wmat joq, al Adinani'n' balasi' Esh inaq bolg'ani'n tasti'yi'qlaydi'. Munis Adina atali'q tuwrali' to'mendegi mag'li'wmatti' beredi: «Adina Muh'ammed atali'q ma'mlekettin' u'lken basshi'lari'ni'n' biri yedi. Woni'n' bir ku'nleri shikarg'a shi'g'i'p ketiwinen paydalani'p Aran xanni'n' worni'na qalg'an «xan» tu'rkmenler menen kelip Xorezm patshali'g'i'n aldi'. Wo'zbeklerdi qor qi'ldi'. Az waqi'ttan son' wo'zinin' zuli'mli'g'i'n xali'qqa tarati'p, xali'q posi'wg'a jaqi'nladi'. Bul xabardi' Adina atali'q shikarda ju'rip yesitip, Aral boyi'ndag'i' «o'zbeklerden» a'sker ji'ynap tu'rkmenlerdi aradan ketiriv ushi'n Aralg'a taman ju'rди. To'ktin' qalasi'na jetti»¹³.

Xiywa tariyxshi'si' Munistin' bul miynetine qarag'anda, Elbari's xanni'n' wa'ziri Munistin' babasi' Eshmuh'ammed biy bolg'anli'g'i' tilge ali'nadi'. Bul Berdaqtag'i' «Adinadan Esh inaq tuwg'an, Xiywag'a inaq bolg'an yeken» degen

¹³ Мунис. Фирдаусил иқбал. Қ.Жамалов аудармасы. 2-бет.

qatarlari' menen u'nlesedi.

Haqi'yqati'nda da, Berdaq «Adina atali'q inaq, İnaq bop xan bolg'an yemes» den jazg'an yedi. Munis wo'zinin' miynetinde Adina atali'qti'n' ma'mlekettin' u'lken basshi'si' yekenligin ko'rsetedi. Joqari'dag'i' mag'li'wmatqa qarag'anda sol waqi'tta Aranni'n' worni'na basqa xan bolg'an, wol tu'rkmenler menen kelisip xali'qti' yeziwshilikke ushi'ratkan. Bul faktler Berdaqti'n' tariyxı'y waqi'yalardi' sonshelli teren' u'yrengenliginen mag'li'wmat beredi.

Sonday-aq, Berdaqti'n' «Qu'len boli's» poemasi'nda, woni'n' h'a'm basqa klassik shayi'rlari'mi'zdi'n' shi'g'armalari'nda ushi'raspaytug'i'n shi'g'i'sti'n' ko'rkem so'z sheberleri h'a'm qaraqalpaq shayi'rlari' tuwralı' mag'li'wmat berilgen, wolardi'n' atlari' tilge ali'ng'an.

Mi'sallari': Ja'nibekke wa'zir boli'p,

Wa'zirlikte xi'zmet qi'li'p,

Ha'r so'zine mi'n' ten'ge ali'p,

Jiyrenshe wo'tken Qu'len boli's.

Bul mi'salda XIV a'sirdegi Alti'n Worda xani' Ja'nibektin' tusi'nda jasag'an Jiyrenshe sheshen tilge ali'nadi'. Berdaq Jiyrenshe sheshennin' wa'zir bolg'anli'g'i'n aytadi'. Bul bah'ali' mag'li'wmat boli'p tabi'ladi'. Ko'pshilik jag'dayda Jiyrenshenin' tapqi'rli'g'i', so'zge sheberligine tiykarg'i' di'qqat awdari'li'p, woni'n' ma'mleketlik isker bolg'anli'g'i'na di'qqat awdari'lmay keldi. Jiyrenshe sheshennin' danali'q so'zlerin teren'irek u'yreniw, h'aqi'yqati'nda da ba'rqulla xanni'n' qasi'nda ju'rip, sheshenlik so'zlerdi ayti'p ju'riw ushi'n keminde wa'zir boli'wi' za'ru'rigin an'latadi'. Sebebi paqi'r-puqara xan menen tillespek tu'we Ja'nibek xanday zali'mni'n' qasi'nda da jaqi'nlay almag'an.

Mi'sali': Sah'ra xalqi' jabani'nda,

Din musi'lman amani'nda,

Ernazardi'n' zamani'nda,

Ku'nxoja wo'tken Qu'len boli's.

Buzi'p tur bul zaman turin,

Boli'p tur xali'qqa bir qi'ri'n,

Berdimurattan, bizden buri'n,

A'jiniyaz wo'tken Qu'len boli's.

Bul mi'sallarda shayi'r wo'zine ustazli'q yetken Ku'nxo'jani' tilge aladi'. Berdaq wo'zinin' «O'mirim» qosi'g'i'nda 27-28 jaslari'nda Ku'nxo'jani'n' aldi'na bari'p jazg'an qosi'qlari'n ko'rsetip, bir yari'm ay birge jati'p kemis jerlerin won'lati'p ken'es alg'anli'g'i' tuwrali' jazg'an yedi.

Ekinshi mi'salda A'jiniyaz wo'zinen jasi' u'lken bolg'anli'g'i'n aytadi'. Buni' to'mendegi qosi'q qatarlari'nda da ko'rsetip wo'tedi.

Mi'sali': Ku'nxo'jani' ko'rdi ko'zim,
Esittim A'jiniyazdi'n' so'zin
Maqti'mquli', Nawayi' izin,
Men basarman Qu'len boli's.

Bul qosi'q qatarlari'ndag'i' mag'li'wmatqa qarag'anda, Berdaqti'n' Ku'nxo'ja menen ushi'rasqani', ko'zi menen ko'rgeni ma'lim boladi', al «Esittim A'jiniyazdi'n' so'zin» degen qatardi' woqi'p woti'ri'p, bul ulli' yeki talant iyesi bir-biri menen ju'zbe-ju'z ushi'raspag'an boli'wi' mu'mkin degen juwmaq kelip shi'g'adi'. Sebebi Berdaq wo'zinin' shi'g'armalari'nda Ku'nxo'ja, Wo'tesh, Womar shayi'rlar menen ju'zbe-ju'z ko'rissenin bildiredi, al «A'jiniyazdi'n' so'zin yesittim» dew menen sheklenedi. Woni' basqa bir qosi'g'i'nda da «A'jiniyaz so'zdin' iyesi» dep xu'rmet penen tilge alsa da, sa'wbetles boldi'm, ushi'rasti'm dep jazbaydi'. Sog'an qarag'anda wolar bir-biri menen ushi'raspag'an boli'wi' kerek.

Mi'sali': Sham sha'h'a'rde yedi jayi',
Qudag'a ashi'q Nawayi',
Bu'lbu'ldey sayrap Shirazi',
Bul h'a'm wo'tti Qu'len boli's.
So'zi mashh'ur yurtg'a belli,
Ko'klen kerkez Maqti'mquli',
Bul h'a'm wo'tti Qu'len boli's.

Joqari'dag'i' kuplettin' son'g'i' yeki qatari'nda shi'g'i'sti'n' ulli' shayi'rlari' Maqtumquli', Nawayi' tilge aladi'. Berdaq wo'zinin' basqa shi'g'armalari'nda da bul talant iyelerin u'lken h'u'rmet penen tilge aladi':

Maqti'mquli'ni' woqi'g'anda,
Aytar yedim h'a'r zamanda,
Kemis barma begler wonda.
So'zin tawap qi'lar yedim. -(İzler yedim)
Nawayi'dan sawat ashti'm,
Fizuliydan du'rler shashti'm.

Berdaqqa Alisher Nawayi' do'retiwshiligi u'lken ta'sir jasag'an, Berdaq woni'n' do'retiwshiliginin' shi'n ashi'g'i' bolg'an, woni' ustaz yesaplag'an. Sonli'qtanda «Nawayi'dan sawat ashti'm»-dep ko'rsetedi. Wort a'sirde jasap wo'tken Nawayi' tuwrali' mag'li'wmat berip «Sham sha'h'a'rinde yedi jayi'» deydi.

Berdaqti'n' joqari'dag'i' qosi'q qatarlari' «Qu'len boli's» poemasi'ni'n' Taxtak o'pirden tabi'lg'an nusqalari'nda.

«Qa'ytip Nawayi'ni'n' izin,
Men basarman Qu'len boli's»-dep berilgen.

Sunday-aq «Qu'len boli's» poemasi'nda islam a'psanalari'ndag'i' adam atlari', xali'q da'stanlari'ndag'i' bati'rlardi'n' atlari' da jumsalg'an:

Ha'r mezigilge adam soyi'p,
Zuh'aq wo'tken Qu'len boli's,
İshpey-jemey maldi' ji'ynap,
Ko'rmey bir ku'n miyman si'ylap,
Oti'z du'rkin maldi' ji'ynap,
Qarun wo'tken Qu'len boli's,
Qi'zi'l basti'n' shawi'p xalqi'n,
G'o'rug'li' wo'tken du'nyadan;

Berdaq «Qu'len boli's» poemasi'nda Xiywa tariyxshi'si' h'a'm shayi'ri' Shermuxammed Muniske u'lken h'u'rmet penen qarag'an.

Patshah'larg'a ayti'p kitap,
So'zlerine tah'sin insap,
Er nami'si' Munis murap,
Ol da wo'tti, Qu'len boli's.

Bul Munis tuwrali' bah'ali' mag'li'wmat boli'p tabi'ladi'. Wol XIX a'sirdegi Xiywa xanlari' saray tariyxshi'si' yedi. Berdaqti'n' «Munis murap» dep qollani'wi'na tiykar bar. Wol (Munis) 1778-ji'li' tuwi'li'p, 1829-ji'li' qayti's bolg'an, a'kesinin' ati' A'wezbiy. Wol xan sarayi'nda murapli'q islerin basqari'p kelgen. Sol da'wirde suwg'ari'li'p yegiletug'i'n diyxanshi'li'q islerinde murapli'q u'lken, abi'rayli' h'a'mel yesaplang'an.

Munis jas waqti'nan baslap, a'debiyatqa, tu'rkiy xali'qlar tariyxina qi'zi'g'i'wshi'li'q penen qaraydi'. Wol wo'zi tuwrali' to'mendegishe mag'li'wmat beredi; Men, Munis Xiywada jasawshi' A'wez biydin' a'wladi'nanman. Wo'zinnin' a'ziz wo'mirimnin' ko'p waqi'ti'n tariyx kitaplari'n mutala yetiwge h'a'm u'yreniwge sarp yettim. Du'nyada jasawshi' xali'qdardi'n' h'a'm uri'wlardi'n' tariyx' menen tani'sti'm. Lekin sonday boli'wi'na qaramay, uzaq waqi't basi'ma tu'sken ku'lpetler na'tiyjesinde malayshi'li'q sah'rasi'nda sergizdan boldi'm. Dilimde xatirjamli'q h'a'm kewilimde ti'ni'shli'q bolmag'anli'g'i' sebepli bir na'rse jazi'wg'a imkaniyat joq yedi.¹⁴

Munistin' «Firdawsiy iqbal», shi'g'armasi' XVI a'sirlardan 1873- ji'lg'a shekemgi tariyx' waqi'yalardi' wo'z ishine aladi'. Berdaqti'n' «Qu'len boli's» poemasi'nda bayanlang'an waqi'yalar, tariyx' adam atlari'n ani'qlawda Munistin' bul shi'g'armasi' ko'plegen mag'li'wmatlar beredi.

Berdagti'n' qaraqalpaq xalqi'ni'n' kelip shi'g'i'wi' tuwrali' «Shejire» poemasi'nda «Qu'len boli's» shi'g'armalari'n jazi'wi'nda Abulg'azi' Bah'adi'r xanni'n' «Shejireyi tu'rk», Munistin' „Firdaw iqbal“ shi'g'armalari'ni'n' belgili da'rejede ta'siri bolg'ai, shayi'r wolardi' h'a'm basqa da tariyx' shi'g'armalardi', xali'q arasi'nda awi'zsha tarqalg'an an'i'z-a'n'gimelerden ku'shli ta'sirlengen, wolardi' poemalari'nda paydalani'wg'a h'a'reket yetkeni seziledi.

A'skeriy tu'siniklerdi bildiretug'i'n so'zler

«Qu'len boli's» poemasi'nda sol da'wirdegi a'skeriy islerge baylani'sli' qollani'latug'i'n so'zler siyrek qollang'ani'n ko'remiz.

Mi'sali': Saqshi'lar gezip ju'redi,

¹⁴ К.Муниров. Мунис, Огакий ва Баяний тарийхий асарлари, -Ташкент 1960, 14-6.

Qandeklisi boldi' sa'rdar,
Bunday bati'r bolg'an yemes,
Si'ri'n'di' dushpan almag'ay,

Joqari'da keltirgen mi'sallardag'i' «bati'r», «saqshi'», «dushpan», «sardar»
so'zleri a'skeriy islerge baylani'sli' qollani'latug'i'n so'zler.

Xojali'q buyi'm atamalari'

«Qu'len boli's» poemasi'ni'n' so'zlik qurami'nda xali'qti'n' ku'ndelikli
turmi'si'nda jumsalaturug'i'n u'y-ruzgershilik buyi'mlari'ni'n' atamalari', azi'q-
awqat, kiyim-kenshekke baylani'sli' jumsalaturug'i'n so'zlerde ushi'rasadi'.

Mi'sali': Miynet yetip bir jay saldi'n,
Ja'nnet kibi saray saldi'n,
Jaydi' pishtin' jerdi qa'lep,
Tiy ti'rnag'i' ma'rmer tasan,
Qubbasi' alti'n, gu'misten,
Jarma qapi' bir ag'ashtan,
Qi'rq segiz qabat wo'jiren'iz,
Segiz qabat seyisxana,
On to'rt qabat g'a'llexana,
Alti' qabat miymanxana,
Eki qabat digirmanxana
Eki qabat juwazxana

Eki qabat qarazxana,
Ha'r wo'jirede won bir ag'ash,
Hesh bir jang'a kelmes ni'rqi'n',
Ha'm si'batti'n ishi si'rti'n,
Yyin' boli's, biydin' ka'ni
Bardi' da bir tamg'a kirdi.

Bul mi'sallardag'i' «jay», «saray», «u'y», «tam», «seyisxana»,
«g'a'llexana», «miymanxan», „digirmanxana", «juwazxana», «qarazxana»,
«o'jire» so'zleri turaq jay h'a'm woni'n' tu'rlerin, bo'limlerin bildirse,

«Tiy ti'rnag'i' ma'rmer tastan» degen qosi'q qatari' bul jaydi'n' ti'rnag'i' mramor tastan qalang'ani'n bildiredi. Keyingi mi'sallar bul jaydi'n' «jarma qapi'si'» yenli bir ag'ashtan sog'i'lg'ani'n, qubbasi'na alti'n, gu'mis isletilgenin an'latadi'. Ha'r bir wo'jirenin' basi'na taq ag'ashtan, yag'ni'y won bir ag'ashtan sali'ni'p, ishi-si'rti' toli'q si'balg'ani'n bunnan son'g'i' mi'sallar da'lilleydi.

Mi'sali': Dasturxanda nan sho'regin',
Tabaqta yag'li' bo'regin',
Nan worni'na qang'a toyi'p,
Zuh'aq wo'tken Qu'len boli's,
Suw worni'na su'tke juwdi',
Sheker shaynap jedin' nabat,
Xi'zmet yetti jallani'p ko'p,
Shayi'n iship, palawi'n jep.

Joqari'dag'i' mi'sallardag'i' «nan», «sho'rek», «mayli' bo'rek», «suw», «su't», «sheker», «nabat», «shay», «palaw» so'zleri azi'q-awqatqa baylani'sli' qollansa, to'mendegi so'zler xojali'qta jumsalatug'i'n buyi'mlardi' an'lati'p kelgen:

Ta'rk bolmas shu'len kazani'n',
Ku'ndelikli Qu'len boli's,
Orap qamqa go'nesine,
Qi'rmi'zi' qamqa kiygizdi,
Qamqa tonnan jo'rgekli der,
Ishine to'sewli palas,
Dasturqanda nan sho'regin',
Tabaqta yag'li' bo'regin',
Alti'n chaynek, gu'mis kese,
Jez samawi'r Qu'len boli's,

Bul mi'sallardag'i' «shu'len qazan», «dasturqan», «qamqa ton», «qi'rmi'zi'», «qamqa-qi'zi'l ton», «palas», «tabaq», «alti'n chaynek», «gu'mis kese», «jez samawi'r» so'zleri ku'ndelikli turmi'sta qollanatug'i'n buyi'mlardi' an'lati'p kelgen.

Mal sharwashi'li'g'i'na baylani'sli' so'zler

Berdaqti'n' «Qu'len boli's» poemasi'nda XIX a'sirdegi qaraqalpaq xalqi'ni'n' ku'n ko'risinin' yen' basli' tarawi' bolg'an mal sharwashi'li'g'i', quslar h'a'm h'aywanatlar du'nyasi'na baylani'sli' ko'plegen so'zler jumsalg'an.

Mi'sali': Mallari'na tamg'a basti',
Tamg'asi'z mal qalg'an yemes,
Porsi'qtay appaq ul tuwdi',
Attan saylap ayg'i'r soydi',
Arg'i'maqdan at mindirdi,
A'rwana su'tine juwdi',
Kimler atli', kim piyada,
Ku'nde keler yeshki, tana,
Ku'nde keler qoshqar, tana,
Ku'nde keler serke, tana,
Ku'nde keler baspaq, tana,
Ku'nde keler qashar, tana,
Ku'nde keler taylaq, tana,
Bedew mingen tag'dan asar

Joqari'dag'i' mi'sallardag'i' «mal», «pori'q», «at» so'zleri h'aywanlardi'n' ayi'ri'm-ayi'ri'm tu'rlerin bildirse, «ayg'i'r», «eshki», «tana», «qoshqar», «serke», «baspaq», «qashar», «taylaq» so'zleri h'aywanlardi'n' jasi' h'a'm ji'ni'si'na baylani'sli' so'zler, al «arg'i'maq» h'a'm «bedew» so'zleri atti'n' si'pati'n, belgisin an'latatug'i'n so'zler boli'p tabi'ladi'.

To'mendegi mi'sallar quslar du'nyasi'na baylani'sli' so'zler boli'p tabi'ladi':

Bir sun'qar do'rep uyada,
U'yreklerge sali'p lashi'n,
Ko'rdin' tu'rli tamashasi'n,
Nala shegip tur quslari'n',

Bul mi'sallardag'i' «sun'qar», «u'yrek», «lashi'n», «qus» so'zleri qusshi'li'qqa baylani'sli' so'zler boli'wi' menen birge Qu'len boli'sti'n' qanday

adam bolg'ani', qi'zi'g'i'wshi'li'g'i' boyi'nsha da bah'ali' mag'li'wmat beredi. «U'yreklerge sali'p lashi'n, Ko'rdin' tu'rli tamashasi'n» degen qosi'q qatarlari' arqali' Qu'len boli'sti'n' jasalma ko'l payda yetip bul jerde u'yrek wo'rshitkenin, bul u'yreklerge lashi'n qusti' jiberip wolardi' tamashalap woti'ratug'i'ni' tuwrali' mag'li'wmat ali'wg'a, yag'ni'y woni'n' an'shi'li'q penen qi'zi'qsi'ng'ani'n ko'riwge boladi'.

O'simlikler du'nyasi'na baylani'sli' so'zler

Berdaqti'n' «Qu'len boli's» shi'g'armasi'ni'n' yen' bah'ali' ta'replerinin' biri, wonda XIX a'sirdegi qaraqalpaq xalqi'ni'n' yekonomikali'q turmi'si'ndag'i' yen' tiykarg'i' tarawlardan biri bolg'an wo'simlikler du'nyasi'na, diyxanshi'li'qqa baylani'sli' so'zler ken' tu'rde jumsalg'an.

Tariyxtan belgili, XIX a'sirge shekem qaraqalpaq xalqi' ko'shpeli, yari'm ko'shpeli turmi's keshirgen. Berdaqti'n' so'zi menen aytqanda, qaraqalpaqti'n' xalqi' bu'lip, qon'si' woti'rg'an yeli ku'lip, bir jerde ju'z ji'l koni's basqan yemes. Sonli'qtanda, XIX a'sirge shekemgi xalki'mi'zdi'n' yekonomikali'q turmi'si'nda mal sharwashi'li'g'i' yen' tiykarg'i' wori'ndi' iyeleydi.

Qaraqalpaq xalqi' Xorezm woypati'na toli'q ma'kan basqannan keyin Aral ten'izinin' qubla ta'repindegi ko'llerdin' jag'asi'ndag'i' jerlerdi wo'zlestirip diyxanshi'li'q isleri menen shug'i'llana baslaydi'. Endi mal sharwashi'li'g'i' menen birge diyxanshi'li'q rawajlana baslaydi'.

Berdaqti'n' «Qu'len boli's» poemasi'ni'n' bah'ali' ta'replerinin' biri, usi' waqi'tqa shekem do'retilgen h'esh bir ko'rkem a'debiy shi'g'arma (meyli wol Ku'nxoja, A'jiniyaz, h'a'tte Berdaqti'n' wo'zinin' basqa shi'g'armalari' bolsi'n) Qaraqalpaqstanni'n' arqa aymag'i'nda bunday yeginlerdin' yegilgenligi, wolardi'n' tu'rlerinin' bayli'g'i' tuwrali' mag'li'wmat bere almaydi'.

Mi'sali': Neshe mi'n' tu'p ag'ash yektin',
Ektirgen qi'yli' ag'ashi'n',
Bag'lari'n'da Qu'len boli's,
Jeti ju'z tu'p aq teregin',

Eki mi'n' tu'p qara tali'n',
On jeti tu'p toran'g'i'li'n',
Ba'lent h'awali' aq tallar,
Jetpis bir tu'p Qu'len boli's.
Ne gu'jimlar, ne qaraman,
Tog'i'z ju'z tu'p tog'ay tali'n',
Bag'i'nda bar Qu'len boli's,
Alti' ju'z tu'p shabdal, ju'zim,
Piste, alma, anjir, anar,
Bag'i'n'da bar Qu'len boli's,
Qurma, quri'j, beh'i, badam,
Ba'rshesi bar Qu'len boli's.
Bag'i'n' bostan lala gu'lzar,
Bag'lari'n'da tu'rli jemis bar,
Bir nesheler mi'n' tu'p deydi.
Nesheler mi'n'nan ko'p deydi,
Kelin barmaq, wo'kpe jiyde,
Bag'i'n'da bar, Qu'len boli's,
Oti'z g'oza, mi'n' tu'p yerik,
Bag'i'nda tu'r, Qu'len boli's,

Joqari'dag'i' mi'sallardag'i' «aq terek», «qara tal», «toran'g'i'l», «aq tal», «gu'jim», «qaraman», «tog'ay tal», «shabdal», «ju'zim», «piste», «alma», «anjir», «anar», «qurma», «quri'j», «beh'i», «badam», «lala gu'l», «kelin barmaq», «o'kpe jiyde» (ju'zimnin' tu'rleri), «g'oza», «erik» so'zleri poemada Qu'len boli'sti'n' bag'i'nda wo'sip turg'an wo'simlik atamaları' boli'w menen birge, wo'tken a'sirde qaraqalpaq jerinde jetilistirilgen miywe h'a'm pali'z wo'nimlerinin' tu'rlerinin' molshi'li'g'i'nan derek beredi.

Ta'biyat qubi'li'slari', aspan deneleri, geografiyalı'q wobektlerdi, waqi'tti' wo'lshem birligin bildiretug'i'n so'zler

Berdaqti'n' «Qu'len boli's» poemasi'nda aspan deneleri, geografiyalı'q

wobektler-taw, da'rya, ten'iz, ta'biyat qubi'li'slari'n bildiriw ushi'n to'mendegi so'zler jumsalq'ani'n ko'remiz;

Mi'sali': Jeti i'qli'm jerdin' ju'zi;
 Ku'diret bilen yeriw-asman;
 Ba'lent dag'lar, suwsi'z sho'ller,
 Neshe ji'l wo'tti aradan;
 Ay toldi', ji'l tolg'an yemes;
 Haqi' berdin aqsha sanap,
 Ha'r ku'nine bir manattan,
 Shamal menen dolani'p tur,
 Da'rya kibi toli'p-tasar,
 Shul si'patta yaz-qi'shlari'n'.

Bul mi'sallardag'i' «i'qli'm-materik», «jer», «aspan», «tag'», «jaz», «qi's» so'zleri aspan deneleri, taw, da'rya, ta'biyat qubi'li'slari', waqi't h'a'm wo'lshem birliklerin bildirip kelgen.

1.2. Basqa tillerden kirgen so'zler qatlami'

Berdaqti'n' «Qu'len boli's» poemasi' tilinde tu'pkilikli tu'rkiy so'zler qatlami' menen birge basqa tillerden arab-parsi', wori's tillerinen kirgen so'zlerde jumsalq'an.

Arab-parsi' tillerinen kirgen so'zler

Tu'rkiy tillerine, soni'n' ishinde qaraqalpaq tillerine arab-parsi' tillerinen so'zlerdin' kelip kiriwi uzaq dawam yetken bay tariyxqa iye. Arab tillerinen so'zler tiykari'nan Worta Aziya g'a islam dininin' tarali'wi'na baylani'sli' kelip kirgen. Arab tilinen kelip kirgen so'zler belgili bir tematikali'q toparg'a belinedi.

Arab so'zleri tiykari'nan dinge, ma'mleketti basqari'w isleri, siyasiy-ja'miyetlik du'zim, ma'deniy-ag'arti'w isleri h'a'm abstrakt tu'siniklerdi bildirip keledi.

Arab tilinen qaraqalpaq tiline so'zler tikkeley yemes, al qon'si'las woti'rg'an wo'zbek xalqi' tilinen kelip kirgen. Soni'n' menen birge, Worta

Aziyali'q tu'rkiy a'debiy tili h'a'm parsi' a'debiy tili arqali' da kelip kirgen. Al, parsi' tilinen so'zlerdin' kelip kiriwi de iran tillerinde so'ylewshi qa'wimler menen tu'rkiy xali'qlari'ni'n' yeski da'wirlerden Aral ten'izi jag'alawlari'nda qon'i'si'las turmi's keshiriw na'tiyjesinde bolg'an.

Berdaqti'n' «Qu'len boli's» poemasi'nda to'mendegi arab-parsi' so'zler jumsalg'an:

Xorezm ba'dduwa boldi',
Pirdin' qa'dirin bilgen yemes,
Almay sha'h'a'r qalg'an yemes,
İbn Haji'p sheyit boldi',
Taqi'yi'g'i'n jan bilgen yemes;
Bir-birinen ta'mizkar;
Lag'li' zamarrad ga'wh'ar polat;
Mu'shki anwarday iyisi bar;
Du'nyani'n' ayshi'-a'shireti;
A'jel jetip Aydar wo'ldi;
Da'wleti boldi' zi'yada;
Ashi'lsi'n baxi't i'g'wali'n';
Rasulg'a u'mmet, h'aqqa qulman;
Berdimurat der inshalla;
Shayxi' Qubra duwa qi'ldi';
Din Xorezm boldi' wayran;
Ha'r ne bolsa bir qudaydan;
Alla bolg'ay da'rtke da'rman;
Xaqti'n' salg'an isin ko'rdi;
Bul nasharg'a quday berdi;
Jari'lqag'i'l meni jabbar;
Ja'nnetke megzer si'pati';
Zi'yada segiz beyish bar;
Duwa qi'lar da'rwishlerin';
Muazzin aytar azani';

Jayi'san' molla xojani'n';
Qazi' qalan joqti' sani';
Qi'zi'r ko'rgen uzaq jasar;
Din musi'lman amani'nda;
Alla yar bol, pirim qolla;
Jayi'n' ja'nnet Qu'len boli's.

Joqari'dag'i' mi'sallardag'i' «ba'dduwa», «pir», «sha'h'a'r», «sheyit», «jan», «ta'mizkar», «mu'shki anwar», «ayshi'-a'shoret», «a'jel», «da'wlet», «zi'yada», «baxi't», «i'g'bal», «rasul», «u'mmeit», «h'aq», «inshaalla», «shayi'q», «din», «quday», «alla», «da'rt», «da'rman», «jabbar», «ja'nnet», «beyish», «da'rwish», «muazzin», «azan», «mola», «xoja», «qazi'», «qi'zi'r», «qalan», «musi'lman», «a'wwal» so'zleri arab-parsi' tillerinen kirgen so'zler boli'p tabi'ladi'. «Qu'len boli's» poemasi'nda bunnan basqa da arab-parsi' so'zleri jiyyi ushi'rasadi'. Endi wolardi'n' ayi'ri'mlari'ni'n' ma'nilerine toqtaymi'z. «A'nwar» so'zi arab tilinde ten'iz h'aywanlari'nda bolatug'i'n xosh iyisli zatti' an'latadi'. Berdaqti'n' bul poemasi'nda sol tuwra ma'nisinde jumsalg'an: Mu'shki a'nwarday iyisi bar. Arab tilinde anvarin tu'n-jag'i'mli' tu'n tu'rinde awi'spali' ma'nide de qollanadi'. Dara h'ali'nda bul so'z qaraqalpaq tilinde adam ati' retinde de qollanadi': A'nwar Pazi'lbekov. «Ta'mizkar» so'zi arab tilinde tatli' tilli, shiyrin so'z degen ma'nilerdi bildiredi. Berdaqta sol ma'nide jumsalg'an: Ag'adildin' bes uli' bar, biri-birinen ta'mizkar. Yag'ni'y bes balasi'ni'n' bir-birinen shiyrin tilli yekenligin an'lati'w ushi'n jumsalg'an.

Berdag shi'g'armalari' tilinde ma'nileri tu'siniksiz h'a'zirgi tilimiz ko'z-qarasi'nan qarag'anda go'nergen so'zlerde ushi'rasadi'.

Ma'selen: Lag'li' zamarrad ga'wh'ar polat;
Alalmay tawsi keldi;
Qubbasi' alti'n gu'misten;
Bul so'zimdi bawar ki'li'n'.

Bul mi'sallardag'i' «lag'li' zamarrad», «tausi», «qubba», «bawar» so'zleri bizin' ushi'n tu'siniksiz, h'a'zirgi tilimizde jumsalmaytug'i'n so'zler boli'p tabi'ladi'.

Ori's tilinen kirgen so'zler

Berdaqti'n' «Qu'len boli's» poemasi'nda wori's tilinen kirgen so'zler az sanda bolsa da jumsalq'an. Sebebi Qu'len boli'sti'n' wo'zi 1873-ji'li' A'miwda'ryani'n' won' jag'ali'g'i'n patsha Rossiyasi' jawlap alg'annan keyin boli's bolg'an.

Mi'sali': Quday berip boldi'n' sa'rdar,
Da'wletin' mol Qu'len boli's,
Alti'n chaynek gu'mis kese,
Jez samawi'r Qu'len boli's;
Aq patshag'a dadi' jetti,
Sezd qurmay boli's yetti.

Bul mi'sallardag'i' «boli's-volostnoy upravitel», «chaynik», «samawi'r-samovar», «sezd» so'zleri XIX a'sirdin' to'rtinshi shereginde qaraqalpaq tiline wori's tilinen kelip kirgen so'zler boli'p tabi'ladi'.

II BAP. BERDAQTI'N' «QU'LEN BOLI'S» SHI'G'ARMASI'NI'N GRAMMATIKALI'Q QURI'LI'SI'

Berdaqti'n' «Qu'len boli's» poemasi'nda jumsalg'an tu'bir h'a'm ko'mekshi morfemalardi' izertlew soni' ko'rsetedi, poemani'n' morfemali'q quri'li'si' wondag'i' so'z shaqaplari' tiykari'nan h'a'zirgi qaraqalpaq tiline sa'ykes keledi. Bul jag'day qaraqalpaq tilinin' grammatikali'q quri'li'si' shayi'r jasag'an da'uirlerde-aq qa'lipleskenin ko'rsetedi. Soni'n' menen birge, bull shi'g'armani'n' tilinde Worta Aziyalı'q tu'rkiy a'debiy tilge ta'n bolg'an ayi'ri'm qosi'mtalar ushi'rasadi'.

Atli'q

«Qu'len boli's» poemasi'nda atli'qti'n' san kategoriyasi'n bildiriude h'a'zirgi tilimizdegidey -lar//-ler qosi'mtasi' qollang'an:

Saqshi'lar gezip ju'redi,
Ku'nlikshiler yetti talap,
Duwa qi'lar da'rwishlerin'

Seplik kategoriyasi'nda da aytarli'qtay wo'zgeshelik joq:

Ataw sepligi:

Nag'aday biy jurt ag'asi',
Shayxi' Qubra duwa qi'ldi'.

Iyelik sepligi:

Jeti i'qli'm jerdin' ju'zi,
Nag'adaydi'n' tun'g'i'sh ug'li',

Bari's sepligi:

Mallari'na tamg'a basti',
Erlikke mi'sal G'o'rug'li'
Basqag'a worag'an yemes.

Tabi's sepligi:

Ju'zikti h'esh kim alg'an yemes,
Ha'rne bari'ni' qari'j yetti,
Ayti'p so'zini pari'z yetti,

Uli'n, qi'zi'n bilgen yemes.

Shi'g'i's sepligi:

Berdimurattan bizden buri'n,

To'rtewinen zuriyat qaldi'.

Ori'n sepligi:

Xiywada boldi' paytaxt

Shejirede jazg'an xat qaldi'.

Joqari'dag'i' mi'sallardan ko'rinip turg'ani'nday tek tabi's sepliginde Wortaziyali'q turkiy a'debiy tiline ta'n -ni'//-ni qosi'mtasi'nda wo'zgeshelik ko'rinedi.

Tarti'm kategoriyasi' to'mendegishe:

Qaqani' Shi'ndur to'rtisi;

Nag'aday biy jurat ag'asi';

Jasi'm ulg'aydi' soraman',

Alla yar bol, pirim qolla,

Aqi'li'n bolsa Qu'len boli's,

Zeyinin bolsa Qu'len boli's.

Mi'sallardan ko'rip woti'rg'ani'mi'zday tarti'm kategoriyasi'ni'n' - i'm'//im'//-m, -i'n'//-in', -i'//-i, -si'//si, qosi'mtalari' jumsalg'an. Tek u'shinshi bette kitabi'y tilge ta'n wo'zgeshelik ushi'rasadi': to'rtisi

Kelbetlik

Berdaqti'n' «Qu'len boli's» poemasi'nda tiykar h'a'm do'rendi kelbetlikler jiyi jumsalg'an. Tiykar kelbetliklerdin' tariyx'i'y shi'g'i'si' tu'pkilikli turkiy so'zlerinen h'a'm arab-parsi' tillerinen wo'zlestirilgen so'zler yekenligin ko'riwge boladi':

mi'sali': Ko'p ishinde ju'zi jarqi'n,

Bala tiri wo'lgen yemes,

Qi'rmi'zi qamqa kiydirdi,

Hasi'l jerden u'ylendirdi,

Bularday yer bolg'an yemes,

Alla duwri na'zer saldi',

Qu'len ash boldi', toq boldi',
Hayyarlari'n uri'p so'ktin',
Ba'lent, h'awali' aq tallar.
Ta'rk bolmas shu'len qazani'n'
Eki mi'n' tu'p qara tali'n'

Joqari'dag'i' mi'salarda «jarqi'n», «tiri», «er», «duwri'», «qara», «ash», «toq», «h'ayyar», «ba'lent», «shu'len», «aq» so'zleri tu'pkilikli tu'rkiy so'zlerinen bolg'an kelbetlikler bolsa, «h'asi'l», so'zi parsi' tilinen wo'zlestirilgen «qi'rmi'zi'» so'zi yeski tu'rkiy tilinen kiyati'rg'an «qi'zi'l, qi'zg'i'sh», degen ma'nini bildiretug'i'n so'z.

Do'rendi kelbetlikler kelbetlik jasawshi' -li'//-li, -day//-dey, - si'z//siz qosi'mtalari' h'a'm parsi' tilinen yezlestirilgen -biy'//-na prefikslari arqali' jasalg'an;

Ta'rk bolmas shu'len qazani'n',
Ku'ndelikli Qu'len boli's,
Qa'h'a'rli Qu'len boli's
Tamg'asi'z mal qalg'an yemes,
Ja'nibek xanday shalqayi'p,
Bunday sheyit bolg'an yemes,
Porsi'qtay appaq ul tuwdi'.

Bul mi'sallardag'i' «ku'ndelikli», «qa'h'a'rli», «tamg'asi'z», «xanday», «bunday», «porsi'qtay» so'zleri do'rendi kelbetlikler. To'mendegi mi'sallarda -biy'//-na prefiksi menen jasalg'an derendi kelbetlikler berilgen:

Mi'sali': Jurt biyh'isap bolg'an yemes,
Nah'aqtan xani' to'gildi,
Du'nya biyxat h'a'dden asti',
Qi'z biyshara qapa boldi',
Biypa'h'imler awzi'n jappas,
Biyaqi'llar arg'a shappas,

Bul mi'sallardag'i' «biyh'isap», «nah'aq», «biyqat», «biyshara», «biypa'h'im», «biyaqi'l» so'zleri kelbetlik so'zler boli'p, wolardi'n' ishindeg

«biyh'at»-degen so'z «esap-sansi'z ko'p, xatsi'z, xatqa si'ymastay ko'p» degen ma'nini an'lati'w ushi'n jumsalg'an .

«Qu'len boli's» poemasi'nda parsi' tilindegi «ba'd-jaman» degendi bildiretug'i'n kelbetlik so'z atawi'sh so'zlerdin' aldi'na dizbeklesip kelip prefiks xi'zmetin atqarg'ani'n ko'riwge mu'mkin:

Xorezm ba'dduwa boldi',

Ba'dh'asi'ldan alg'an yemes,

Kelbetliktin' artti'ri'w da'rejesi to'medegi mi'salda jumsalg'an:

Porsi'qtay appaq ul tuwdi'.

Bul mi'saldag'i' «appaq» so'zi yetimologiyali'q jaqtan «ap-aq» degen so'zden kelip shi'qqan.

Sanli'q

Berdaqti'n' «Qu'len boli's» poemasi'nda tiykari'nan to'mendegi sanaq sanlar jumsalg'an:

Jeti i'qli'm jerdin' ju'zi;

Qah'ani' Shi'ndur to'rtisi;

Otuz ug'uldi'n' atasi';

Ekki ug'li' jetim qaldi';

Bala won u'sh jasqa keldi;

Ag'a'dilden bes ug'i'l bar;

Qi'ri'q sadaq quyri'q qanat;

Qu'len seksen jasqa keldi;

Toqsan jasqa jetken yemes;

Ha'r ku'nine bir manattan;

Ysh ju'z shiye, bes ju'z shi'nar;

Alti' uri'w qaraqalpaqqa;

Jeti ju'z tu'p aq teregin';

Eki mi'n' tu'p qara tali'n';

On jeti tu'p toran'g'i'li'n';

Jetpis bir tu'p Qu'len boli's;

Tog'i'z ju'z tu'p tog'ay tali'n';
Alti' ju'z ,tu'p shabdal, ju'zim;
Oti'z g'oz mi'n' tu'p yerik,
Bag'i'nda tur Qu'len boli's;
Miynet yetip bir jay saldi'n';
Segiz qabat seyisxana;
Qi'ri'q segiz qabat wo'jiren'iz;
On to'rt qabat g'a'llexana;
Alti' qabat miymanxana;
Eki qabat digirmanxana;
Ha'r wo'jirede won bir ag'ash;

Bul mi'sallardag'i' «jeti», «to'rt», «oti'z», «ekki», «on u'sh», «bes», «qi'ri'q», «seksen», «toqsan», «bir», «u'sh ju'z», «bes ju'z», «alti'», «jeti ju'z», «eki mi'n'», «on jeti», «jetpis bir», «tog'i'z ju'z», «alti' ju'z», «mi'n'», «qi'ri'q segiz», «segiz», «on to'rt», «eki» so'zleri dara h'a'm qospa sanli'qlar boli'p tabi'ladi'.

«Qu'len boli's» poemasi'nda «birinshi» qatarli'q sanli'g'i' ma'nisinde arab tilinen wo'zlestirilgen «a'wwal» so'zi jumsalg'an:

A'welh'a ja'mi ja'm keldi.

A'wwal shayxi' Abibulla.

Toplaw sanli'g'i' -aw//-ew qosi'mtasi' arqali' h'a'm tarti'mni'n' u'shinshi beti, sonday-aq sanaq sanlardi'n' ta'kirarlani'p qollani'li'w arqali' an'lati'lg'an.

Ug'li' besew bolg'an yeken,

To'rtisi wonday bolg'an yemes,

Biri-birinen ta'mizka'r.

Poemani'n' tilinde «du'rkin» numerativ so'zi de jumsalg'an:

Oti'z du'rkin maldi' ji'ynap,

Karun wo'tken Qu'len boli's.

Almasi'q

Berdaqti'n' «Qu'len boli's» poemasi'nda almasi'q so'zlerdin' ta'mendegi

ma'nilik tu'rleri jumsalg'an:

Siltew almasi'g'i':

Buni' h'esh kim bilgen yemes,
Bul ne degen Qu'len boli's,
Yalg'an yemes, woshbu so'zim,
Bunnan da arti'q ne is bar,
Shul si'patta yaz qi'slari'n'.

Bul mi'sallardan «bul» siltew almasi'g'i'ni'n' ataw, tabi's, shi'g'i's sepligindagi sepleniwi, wondag'i' yezgerisler, sonday-aq Worta Aziyali'q tu'rkiy a'debiy tilge ta'n bolg'an «shul», «oshbu» qospa siltew almasi'qlari' jumsalg'ani'n ko'remiz.

O'zlik almasi'g'i' h'a'zirgi qaraqalpaq tilindegidey «o'z» so'zi arqali' jasalg'an: Elbari's xan a'dil wo'zi.

Soraw qatnas almasi'qlari'ni'n' to'mendegi tu'rleri jumsalg'an:

Neshshe ji'l wo'tti aradan;
Kimler atli', kim pi'yada,
Neshshe ku'n, neshe ay saldi'n',
Bul ne degen Qulen boli's,
Kimler miner alti'n taxtqa.

Belgilew almasi'g'i' parsi' tillerinen kirgen «h'a'r» so'zi arqali', bul so'zdin' atawi'sh so'zlerdin' aldi'nda dizbeklesip keliwi arqali' jasalg'an:

Ha'r ne bari'ni' qari'j yetti;
Ha'r bendenin' bir h'ali' bar,
Ha'r mezigilge adam soyi'p,

Belgisizlik almasi'g'i' «kimse» so'zi arqali' an'lati'lg'an:

Kimseler jeter baxi'tqa;

Ja'mlew almasi'g'i' «jumla'», «ba'rshе» so'zleri arqali' jasalg'an:

Ju'mla' Qoni'ratti'n' babasi';
Ba'rsheni yaratti' quday,

Boli'msi'zli'q almasi'g'i' «h'esh» so'zinin' atawi'sh so'zlerdin' aldi'nda dizbeklesip keliwi na'tiyjesinde jasalg'an:

Buni' h'esh kim bilgen yemes,
Qalalmadi' h'esh kim bilip,
Hesh bir jang'a kelmis ni'rqi'n'.

Feyil

Berdaqti'n' «Qu'len boli's» poemasi'nda jumsalg'an feyil so'zlerge ta'n bolg'an tiykargi' wo'zgesheliklerdin' biri, wonda tiykari'nan -di'//-di, - ti'//-ti, qosi'mtali' wo'tken ma'h'a'l formalari' h'a'm -g'an//-gen, -qan//-ken formali' kelbetlik feyiller jumsalg'an.

Mi'sali': Shi'n'g'i's kelip jurtti' aldi';
Din Xorezm wayran boldi';
Jurt xanni' bildi, yel boldi';
Xaqti'n' salg'an isin ko'rdi;
Saqshi'lar gezip ju'redi;
Bala won u'sh jasqa jetti;
Arg'i'maqtan at mindirdi;
Qu'len seksen jasqa keldi;
Neshe mi'n' tu'p ag'ash yektin';
Adam woni' bilgen yemes;
Almay sha'h'a'r qalg'an yemes;
Inaq bop xan bolg'an yemes;
Dushpan ji'lap, ku'lgen yemes;
Basqa ila'j tapqan yemes;
Bunday bati'r bolg'an yemes;

«Qu'len boli's» poemasi'nda feyil da'rejelerinen belgisiz, wo'zgelik h'a'm sheriklik da'reje feyilleri jumsalg'an:

Mi'sali': «Nah'aqtan xani' to'gildi»-degen mi'salda feyildin' belgisiz, da'rejesinin' -il qosi'mtasi' jumsalg'an.

To'mendegi mi'sallarda wo'zgelik da'rejeli feyiller jumsalg'an:

Mi'sali': Qi'rmi'zi' qamqa kiydirdi,
Arg'i'maqtan at mindirdi,

Hasi'l jerden u'ylendirdi.
Ba'dh'asi'ldan alg'an yemes.
Ektirgen qi'yli' ag'ashi'n',
Nurlani'p tur Qu'len boli's.

Bul mi'sallarda feyildin' wo'zgelik da'rejesinin' -dir//-tir qosi'mtalari' jumsalga'an.

Mi'sali': To'rtewi yenshi ali'sti',
Biy pa'h'imler awi'z jappas,
Biyaqi'llar arg'a shappas,

Joqari'dag'i' mi'sallarda feyildin' sheriklik da'rejesinin' -s//-i's qosi'mtalar jumsalga'an.

«Qu'len boli's» poemasi'nda feyildin' funktsional formalari'nan kelbetlik feyil, h'al feyiller ushi'rasadi'.

Poemada to'mendegi kelbetlik feyiller jumsalga'an:

Mi'sali': Orni'nan qozg'alg'an yemes,
Dushpan ji'lap ku'lgen yemes,
Ko'rgennin' miyri qani'p tur,
Qi'zi'r ko'rgen uzaq jasar,
Qolg'a basqan qoldawli',
Bul jayi'ndi' ko'rgen yemes.

Bul mi'sallarda kelbetlik feyildi -g'an//-gen qosi'mtalari' jumsali'p yetken ma'h'a'l kelbetlik feyillerin jasad tur.

Mi'sali': Tuwar boldi' ayi' toli'p,
Ku'nde keler baspaq tana,
Ko'rgenin'de miyri' qanar.
Muazzin aytar azani'n'
Bedew mingen tag'dan asar,
Da'rya kibi toli'p tasar

Bul mi'sallarda -ar//-er qosi'mtali' kelbetlik feyiller jumsali'p wolar keler ma'h'a'ldi an'lati'w ushi'n jumsalga'an.

Berdaqti'n' «Qu'len boli's» poemasi'nda -i'p//-ip//-p, -a//-e//-y qosi'mtali'

h'al feyillerde jiyi ushi'rasadi';

Mi'sali': Dushpan ji'lap ku'lgen yemes,
Qi'z ju'rmedi bir ku'n ku'lip;
Saqshi'lar gezip ju'redi;
Apari'p xang'a beredi;
Attan saylap ayg'i'r soydi'.
Xalqi'n ji'ynap berdi toydi',
Bir sun'qar do'rep uyada,
Biypa'h'imler awzi'n jappas,
Er qi'ylanmay du'nya tappas,
Miyne yetip bir jay saldi'n',
Turdi'n' basi'nda taltayi'p.
Ja'nibek xanday shalqayi'p,
Hayyarlari'n uri'p so'ktin',
Ko'rgennin' miyri qani'p tur,
Bag'lari'ndi' Qu'len boli's.
Erinbey aralap ju'rip,
Sanadi'm ko'z benen ko'rip,
Berdimurat ko'rip jazadi',
Ko'rgennin' ko'zi qi'zadi'.

Berdaqti'n' «Qu'len boli's» poemasi'nda feyildin' buyri'q, tilek, sha'rt, aniqli'q meyillari jumsal'gan.

Ha'zirgi qaraqalpaq tilindegi si'yaqli' tu'bir feyiller buyri'q meyildin' yekinshi betinde jumsal'gan.

Alla yar bol, pirim qolla;
So'z ma'nisin abaylap qal;
Inanbasan' yezin' sana; .
Berdimurattan bol xabardar;

Buyri'q meyildin' u'shinshi betinde -si'n/--sin qosi'mtalari' jumsal'gan:

Biz benen kelmesin woyi'ni'n'
Nesip yetsin Qu'len boli's,

Ashi'lsi'n baxti' -i'g' bali'n',

Bag'-da'wletin' bolsi'n abad,

«Qu'len boli's» poemasi'nda to'mendegi tilek meyilli feyiller jumsalg'an:

Alla bolg'ay, da'rtke-da'rman,

Aqi'ri'n alla won'lag'ay,

Son'i' wo'kinish bolmag'ay.

Si'ri'n'di' dushpan almag'ay.

Quday bergey Qu'len boli's,

Jari'lqag'i'l Qu'len boli's,

Keyini bolg'ay, Qu'len boli's.

Joqari'dag'i' qosi'q qatarlari'nda -g'ay//-gey//-g'i'l, qosi'mtali' tilek meyilli feyiller jumsali'p is-h'a'rekettin' isleniwi yamasa islenbewi boyi'nsha subekttin' tilek wo'tinishin an'lati'p tur.

«Qu'len boli's» poemasi'nda to'mendegi sha'rt meyilli feyiller jumsalg'an:

Aqi'li'n bolsa Qu'len boli's,

Zeyinin' bolsa Qu'len boli's,

Etsem talay wo'nerim bar,

Inanbasan' wo'zin' sana,

Jesen' jani'n'ni'n' ra'h'a'ti,

Nesip bolsa Qu'len boli's

Bul mi'sallarda -sa//se qosi'mtali' «bolsa», «etsem», «inanbasan'», «jesen'» sha'rt meyilli feyiller jumsali'p is-h'a'rekettin' isleniwi yamasa islenbewi ushi'n za'ru'rli bolg'an sha'rtti an'lati'p kelgen.

«Qu'len boli's» poemasi'nda Wort a'sirlerdegi -durur//-turur ko'mekshi feyili tiykari'nan payda bolg'an -dur//-du'r, -ti//-ti predikativleri ushi'rasadi'.

Qah'ani' shi'ndur to'rtisi

Dan'qi'n' joqari'dur shaxtan,

Bul ko'n'limde ko'pdur a'rman,

Qazi' keler joqti' sani',

«Qu'len boli's» poemasi'nda feyildin' bet-san kategoriyasi'ni'n' toli'q h'a'm qi'sqarg'an formalari' ushi'rasadi';

Mi'sallar: Tu'sinersen' bolsa zeynin',
İzzetlersen' ali'm kelse,
Jayi'san' molla xojani'n',
Bilmen aldag'i' waqi'tta,
Kimler wo'ter Qu'len boli's,
Rasulg'a u'mmet, h'aqqa qulman,
Bir allani'n' isin bilmen

Bul mi'sallarda feyil h'a'm atawi'sh so'zler bayanlawi'sh xi'zmetinde jumsalga'anda yekinshi bet birlik sandag'i' -n'// qosi'mtasi'n qabi'llap turg'an bolsa, keyingi yeki mi'salda toli'q formali' bet-san kategoriyasi'ni'n' worni'na (bilmen-bilmeymen) qi'sqarg'an formada qollang'an.

Ra'wish

Berdaqti'n' «Qu'len boli's» poemasi'nda ra'wish so'zler siyrek jumsalga'an;

Adam birdey bolg'an yemes,
O'lgenshe qor bolg'an yemes,
Aqi'ri'nda da'wlet-baxi't kondi',
Ha'r mezigilge adam soyi'p,
Nesheler mi'n'nan ko'p deydi,
Birdey qayg'i' wapa boldi'
Bir allag'a yen'irey berdi
Talay ku'nler birge ju'rde.
Tuwi'p bekkem belin buwdi',
Kem-kem qartayi'p baraman,
Da'wletin' kem yemes paytaxttan
Arjag'i'w-menen berjaqtan,
İshpey-jemey maldi' ji'ynap.

Ko'mekshi so'zler

Berdaqti'n' «Qu'len boli's» poemasi'nda ko'mekshi so'zlerden tirkewish h'a'm da'nekerler jumsalga'an. Poemani'n' tilinde to'mendegi tirkewishler jumsalga'an:

Mi'sali': Bul qi'z benen da'wran su'rdi,
Biz benen kelmesin woyi'ni'n',
Patsha kibi saray saldi',
Shamal menen dolani'p tur,
Mina'r yan'li' Qu'len boli's,
Sanadi'm ko'z benen ko'rip,
Da'rya kibi toli'p tasar,
Ko'p ishinde ju'zin' jarqi'n.

Bul mi'sallardag'i' «benen», «kibi», «menen», «yan'li'», «ishinde», tirkewishleri wo'zinen buri'n kelgen ataw sepligindagi atawi'sh so'zlerdi basqari'p kelgen.

Mi'sali': Bulardan son' Qu'len boldi',
Onnan son' Xiywadan,
Bunnan arti'q ne wozadi',
Berdimurattan bizden buri'n.

Joqari'dag'i' mi'sallardag'i' «son'», «arti'q», «buri'n» tirkewishleri h'a'm ko'mekshi atawi'shlari' shi'g'i's sepligindagi so'zlerdi basqari'p kelgen.

«Qu'len boli's» poemasi'nda az sanda bolsa da'nekerler de jumsalga'an.

Mi'sali': Xiywa menen Xanqa qaldi',
I'g'bal h'a'm da'wlet taxti'n'da,
Ja'nnet kibi saray saldi'n',
Ha'm si'batti'n' ishi-si'rti'n.

Bul mi'sallardag'i' «menen», «h'a'm» da'kekerleri ga'ptin' quri'li'si'ndag'i' birgelkili ag'zalardi' baylani'sti'ri'w ushi'n jumsalga'an:

Mi'sali': Bardi' da bir tamg'a kirdi,
Bir ji'ldan da wo'tip ketti.

Bul mi'sallardag'i' «da» da'nekeri ku'sheytiwshi da'neker boli'p tabi'ladi'.

«Qu'len boli's» poemasi'nda «ga'h'i» awi'spali' da'nekeri jumsalga'an;

Qu'len ash boldi', toq boldi',
Ga'h'i bar, ga'h'i joq boldi'.

Berdaqti'n' «Qu'len boli's» poemasi'nda to'mendegi modal h'a'm tan'laq

so'zler jumsalgi'ni ko'riwge boladi'.

Mi'sali': Segiz qabat seyisxana,
Raxmet sizge, Qu'len boli's.
Alti' qabat miymanxana,
Barekella, Qu'len boli's.
Bul jaydi' ko'rgen adam,
Alh'abbi'z der Qu'len boli's,
Hayran boldi' yeli-jurti'n',
Awparin dep Qu'len boli's.
Ko'rgen aytar, ane qalas,
Alg'a'rez aradan ji'l wo'tti.

Bul mi'sallardagi' «raxmet», «ba'rekella», «a'lh'abbi'z», «awparin», «a'ne qalas» so'zleri modalli'q h'a'm tan'laqli'q ma'ni an'lati'p tur.

J U W M A Q

Berdaq G'arg'abay uli'ni'n' (1827-1900) do'retken shi'g'armalari' XIX a'sirdegi qaraqalpaq xalqi'ni'n' a'debiy- ma'deniy turmi'si'nda salmaqdi' wori'ndi' iyeleydi. Shayi'rdi'n' zamanlasi' Wo'tesh Alshi'nbay uli'ni'n' «Berdaq yedi shayi'rlardi'n' danasi'» degen pikiri, woni'n' qaraqalpaq shayi'rlari'ni'n' arasi'nda tutatug'i'n' worni'n' da'l h'a'm ani'q sa'wlelendiredi. Berdaq wo'zinin' izinde bay a'debiy miyras qaldi'rdi'. «Xorezm», «Shejire», «Amangeldi», «Aydos biy», «Ernazar biy», «Qu'len boli's», «Aqmaq patsha», «Ra'wshan» h'a'm «Erkebay» poemalari', teren' ma'nili, ta'rbiyali'q a'h'miyeti ku'shli, yen' basli'si' xaliqli'q ideyalar menen suwg'ari'lg'an ko'p sanli' qosi'qlari' buni'n' ayqi'n' da'lili boli'p tabi'ladi'. Berdaq babami'zdi'n' a'debiy miyraslari' a'debiyatshi', tariyxshi', filosof, pedagog h'a'm tilshi ilimpazlar ta'repinen teren' izertlendi. Ilimpazlardan N.Da'wqaraev, I.T.Sag'i'yto'v, Q.Ayi'mbetov, S.Kamalov, X.Hamidov, A.Murtazaev, M.Tilewmuratov, A.Paxratdinov, Wo'.A'lewov, Sh.Abdinazimov h'.t.basqalardi'n' ilimiy miynetlerinde Berdaqti'n' a'debiy miyraslari' a'debiyattani'w, filosofiya, pedagogika, tariyx h'a'm til bilimi ko'z qarasi'nan u'yrenildi.

Berdaqti'n' a'debiy miyraslari'ni'n' ishinde «Qu'len boli's» poemasi' da belgili wori'ndi' iyeleydi. Bul poema h'a'zirge shekem tek bir ma'rtebe 1950-ji'lg'i' shayi'rdi'n' tan'lawli' shi'g'armalari'ni'n' toli'q ji'ynag'i'nda ja'riyalandi'. Son'g'i' baspalari'na bul poemada u'stem klass wa'killeri ji'rlang'an degen ba'ne menen kirgizilmey keldi.

«Qu'len boli's» poemasi'ni'n' Wo'zbekstan Respublikasi' Ilimler Akademiyasi' N.Da'wqaraev ati'ndag'i' til h'a'm a'debiyat instituti'ni'n' qol jazba fondi'n'da yeki nusqasi' saqlanadi'. Poemani'n' ko'lemi 102 kuplet, yag'ni'y 408 qatar qosi'qtan ibarat.

Berdaqti'n' «Qu'len boli's» poemasi' tariyx'i'y-lingvistikali'q bag'darda izertlew jumi'slari'n' ali'p bari'w ushi'n bah'ali' mag'li'wmatlar beredi.

Biz Berdaqti'n' «Qu'len boli's» poemasi'n' til bilimi bag'dari'nda izertlew tiykari'nda to'mendegidey juwmaqlarg'a keldik.

1. Berdaqti'n' «Qu'len boli's» poemasi' tariyx'i'y-lingvistikali'q bag'darda

yele de teren' izertlewdi talap yetetug'i'n shi'g'armalardi'n' biri. Bul poemada qaraqalpaq xalqi', woni'n' ayi'ri'm uri'wlari'ni'n' kelip shi'g'i'wi' tuwrali', sonday-aq, tariyxta wo'tken adamlar boyi'nsha bah'ali' mag'li'wmatlar bar.

2. Qu'len boli'sti'n' wo'miri, islegen xi'zmetleri boyi'nsha xali'q arasi'ndag'i' ko'pti ko'rgen qati'qulaq adamlardan mag'li'wmatlar ji'ynalsa bul kisinin' unamli' h'a'm unamsi'z ta'repleri yele de teren'irek ani'qlanar yedi.

3. «Qu'len boli's» poemasi'ni'n' so'zlik qurami'nda tu'pkilikli tu'rkiy so'zler qatlami' tiykarg'i' wori'ndi' iyeleydi. Wolar tematikali'q jaqtan adam mu'shelerin h'a'm tuwi'sqanli'q qari'm-qatnasti' bildiretug'i'n so'zler, ja'miyetlik-siyasiy so'zler turmi'sli'q buyi'm atamaları', mal sharwashi'li'g'i', wo'simlikler du'nyasi'na, ta'biyat qubi'li'slari', aspan deneleri, waqi'tti' h'a'm wo'lshem birliklerin bildiretug'i'n so'zler, toponim, yetnonim, antraponimlerge aji'raladi'.

«Qu'len boli's» poemasi'nda basqa h'esh bir qaraqalpaq jazba yestelikleri h'a'm klassik shayi'rlardi'n' shi'g'armalari'nda ushi'raspaytug'i'n yeski tu'rkiy da'wirine ta'n «qag'an» so'zi qollang'an:

Jeti i'qli'm jerdin' ju'zi,

Qah'ani' shi'ndur to'rtisi

Sonday-aq poemada arab-parsi' h'a'm wori's tilinen kelip kirgen so'zlerde jumsal'g'an. So'zlerdin' ma'nilerinde ayi'ri'm semantikali'q wo'zgeshelikler ushi'rasadi'.

4. «Qu'len boli's» poemasi'nda jumsal'g'an tu'bir h'a'm ko'mekshi morfemalar, so'z shaqaplari', grammatikali'q kategoriyalar h'a'm formalar tiykari'nan h'a'zirgi qaraqalpaq tiline sa'ykes keledi. Soni'n' menen birge, poemada Worta Aziyali'q tu'rkiy a'debiy tilge ta'n bol'g'an ayi'ri'm grammatikali'q formalarda ushi'rasadi'.

5. «Qu'len boli's» poemasi'ni'n' h'a'zirge shekem tabi'lg'an nusqalari'n bir-biri menen sali'sti'rmali' bag'darda izertlep tekstologiyali'q izertlewlep bari'w za'ru'r.

PAYDALANI'LG'AN A'DEBIYATLAR

1. A'bdinazimov Sh. So'zlerim merwertdur ayti'lg'an h'a'r bir... –No'kis, 1997.
2. A'bdinazimov Sh. Berdaq shi'g'armalari' tili. – Tashkent, 2006.
3. Bayniyazov Q. «Xorezm» poemasi' Berdaqniki // Aral bali'qshi'si', 1987, 19-sentyabr.
4. Japaqov N. Berdaq Xorezmdi de ji'rladi' // Sovet Qaraqalpaqstan-i'ni'n' Rossiyag'a qosi'li'wi'. -No'kis, 1972, 382-384 b.
5. Murtazaev A. Berdaq shi'g'armalari'nda zamanago'ylik h'a'm sheberlik, -No'kis, 1993.
6. Nasi'rov D.S., Ayi'mbetov M. Berdaq tan'lamali' shi'g'armalari'ni'n' alfavitli-jiyilik so'zligi. - No'kis, 1993.
7. Nasi'rov D.S., Dospanov Wo., Bekbergenov A. , Saytov D. Qaraqalpaq a'debiyati' klassiklari shi'g'armalari'ni'n' tili. -No'kis, 1995.
8. Nurmuxammedov M., Esemuratov G. Berdaq h'aqqi'nda jan'a mag'li'wmatlar // Qi'zi'l Qaraqalpaqstan, 1954, 24-sentyabr.
9. Wo'tewliev I., Allambergenova P. Berdaqti'n' «Qu'len boli's» da'stani' h'aqqi'nda // Ustaz, 2002, 30-may.
10. Paxratdinov A'. Berdaq shayi'rdi'n' da'stanli'q shi'g'armalari'. - No'kis, 1987.
11. Paxratdinov A'. Berdaq shayi'r tvorcestvosi'ni'n' ji'ynali'w, basi'p shi'g'ari'li'w h'a'm izertleniw tariyx'i'nan -No'kis, 1990.
12. Paxratdinov A'. Berdaq shayi'r do'retiwshiliginin' geypara ma'seleleri. - No'kis, 2003.
13. Sag'itov I. Berdaqti'n' tvorcestvosi'. (Adebi kritikali'q woherk) - No'kis, 1958.
14. Sag'itov I. Berdaqti'n' a'debiy miyraslari'n toli'q wo'zlestireyik // A'miwda'rya, 1971, Q 12, 116-119-b.
15. Sag'itov I. Sah'ra bu'lbili. -No'kis, 1974.

16. Saytov D. XVIII-XIX a'cirlerdegi shayi'rlari'mi'zdi'n' tili h'aqqi'ndag'i' ma'selege // A'miwda'rya, 1969, Q 10, 123-127-b.
17. Saytov D. Berdaq h'a'm A'jiniyaz shi'g'armalari'ni'n' so'zligi. -No'kis, 1970.
18. Hamidov H. Qaraqalpaq tili tariyxi'ni'n' wocherkleri. No'kis, 1974.
19. Hamidov H. Eski qaraqalpaq tilinin' jazba yestelikleri. -No'kis, 1985.
20. Yusupov I. Qaraqalpaq xalqi'ni'n' milliy maqtani'shi' // Berdaq. Saylandi' shi'g'armalari'. -No'kis, 1997, 5-12-b.